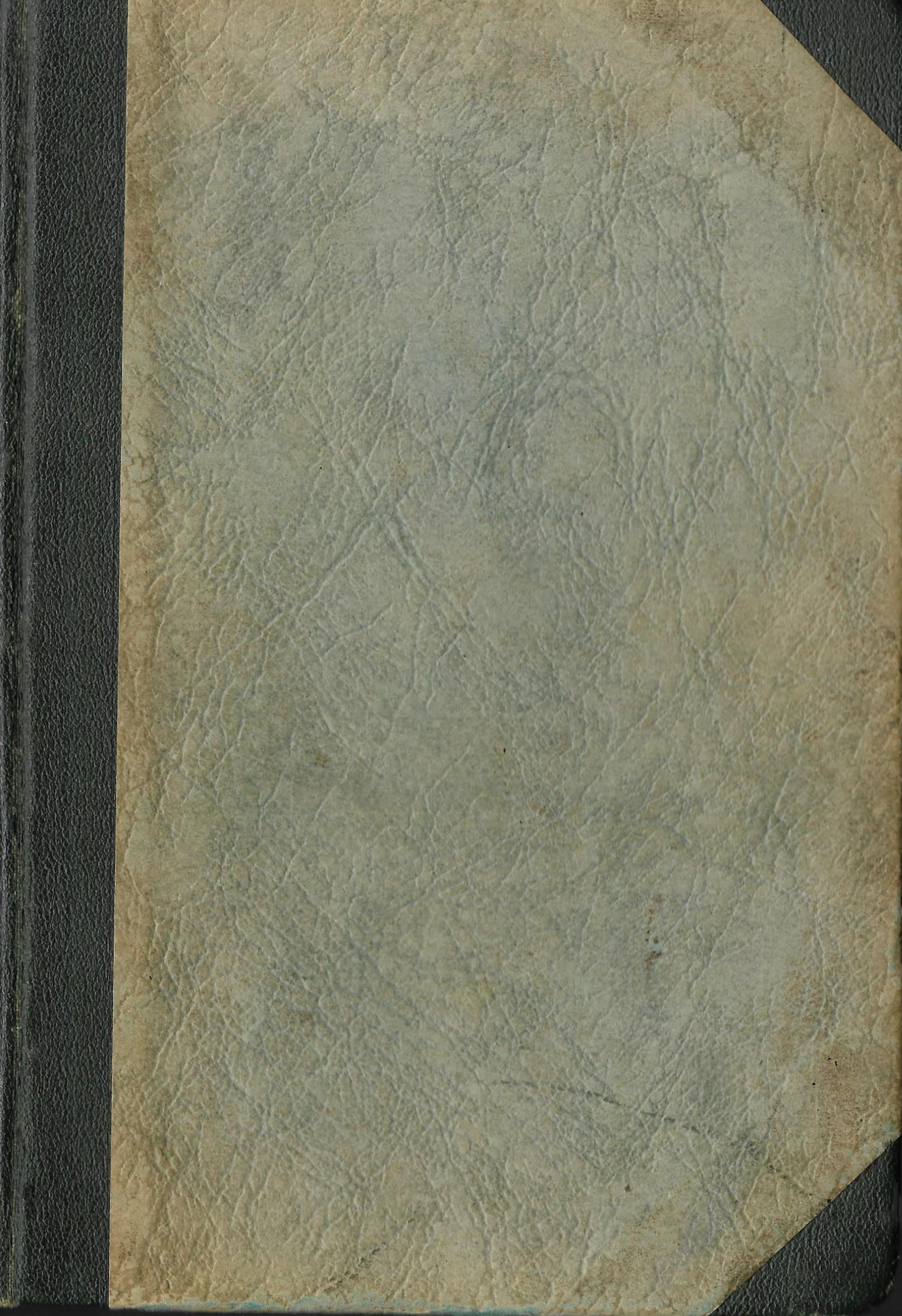

1750 д. мал
1 стр. 88

сса 32.000 думи
мая книжка

190 страници
DK

34–40

ІНАКШИЙ СВІТ

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 16

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

ІНАКШИЙ СВІТ

ЕКЗОТИЧНІ ОПОВІДАННЯ

ЛЬВІВ 1936

Обгортка В. Дядинюка. — Ініціяли В. Королева-Старого

Друкарня „Бібльос“, Львів, вул. Японська 7. Тел. 214-78

ПЕРЕДМОВА

„Інакший світ“ — бо інакше походження й життя авторки.

Пливе в ній кров відомих еспанських ґрандів Лячерда де Медина Челі („по прялці“) та стародавнього литовського роду Довмонтовичів (також „по прялці“). Батько ж її — ґраф Адріян Дунін Борковський, поляк із Наддніпрянщини, що схилявся до відомої ідеї повороту спольщених родів на Україні до українства. Таким чином „по мечі“ — вона з роду данського („Дунін“), що оселився на Україні ще за часів Ярослава Мудрого.

Народилась Наталена коло Луцька в посілостях матері свого батька, заможньої дідички. Мати, породивши дитину, померла, а Наталена залишилась у бабуні, де й прожила до 5. року. В 6. р. життя бабуня відвезла її до Південної Франції й віддала на виховання до манастиря Нотр Дам де Сіон, щоб дівчина, як остання в роді, стала згодом черницею й виїхала як місіонерка до Індії, куди мав перенестись і той манастир. У Франції пробула Наталена 11 літ, ніколи за той час не відвідавши дому й не бачивши батька.

Тим часом батько оженився вдруге — з ґрафинею Лось із Галичини, відомою зо своєї небуденної краси. Молода мачуха вирішила подбати про долю пасербиці згідно зо своїм розумінням, увільнила 17-літню Наталену з манастиря й умістила її в київськім інституті для дівчат шляхтянок. Тоді усвідомляє її батько в національних питаннях, вказуючи на різницю між українцями й москалями та навчаючи, що їй годиться працювати для того народу, серед якого живе, та ставати по боці слабших і покривджених, як це робили її лицарські предки. Батькові міркування безперечно також вплинули на те, що Наталена стала українською письменницею. Щоб дати їй змогу вивчити українську мову (вдома всі розмовляли по-французьки), підшукав батько інтеліґентну сільську дівчину

Марусю, що була для Наталени товаришкою в усіх домашніх зайняттях та, будучи „музою української землі", репрезентувала в усьому „couleur locale".

Згодом кінчить Наталена Археольоґічний Інститут у Петербурзі й осягає ступінь „ученого археольоґа" (докторат) з ділянки литовської старовини, а потім посвячується археольоґії Сходу, зокрема ж єгиптольоґії. Одночасно проходить науку в Петербурзькій Мистецькій Академії й дістає диплом вільного мистця („свободный художник") та улаштовує дві власні малярські вистави (в Петербурзі і Варшаві). Ще в київськім інституті почала вчитися співу (за проводом славного Мишуґи) та музики (М. Лисенко). Далі студіювала медицину, одначе через хворобу мусіла її покинути і, згідно з лікарськими вказівками, виїхати до теплих країв.

Батьки Наталени захотіли кермувати її життям та одружити з нелюбом. Щоб спекатись подружжя, вступила вона до театру (був це спочатку французький імператорський „Михайлівський" театр у Петербурзі, а опісля підписала контракт із паризьким „Théatre Gymnase", що гостював тоді в Росії зо своєю відомою режисеркою Jane Hadding). В дебютах молода артистка мала несподіваний успіх, але театральні виступи так хвилювали її, що лікарі звеліли їй покинути сцену раз на завжди. Тоді вона мандрує по різних лікувальних місцевостях Европи, але ж, не бачивши полегші, переноситься в підзворотникові краї — до Закавказзя, а далі опиняється в Персії та на рубіжжях Індії. З вибухом світової війни вертається до Києва, стає сестрою милосердя в російській армії й уже 6. серпня сповняє свої обовязки на передових воєнних позиціях. За свою півтретярічну запопадливу працю й відвагу дістає військову відзнаку (орден), але також і три рани, один тиф і повторні запалення легенів.

В часі більшовицького наступу на Київ відломок ґранати ранить її в голову, через що мусіла довгий час пролежати без памяти в шпиталі. Після того призабула („випали їй") деякі мови (знала 16 мов), а теж малярство й музику. Коли видужала, стала перекладачкою чужих мов в українськім міністерстві закордонних справ, мавши за свого помічника небіжчика Ігоря Лоського. З міністерства вислали її, як урядничку, з місією до Праги, де вона, вийшовши згодом заміж за відомого українського письменника й діяча В. Королева-Старого, залишилась і досіль у ЧСР.

Вплив її переживань на деякі оповідання віднайде й сам читач.

Свою літературну творчість почала Королева французькою мовою в р. 1909-му під псевдонімом Frère Jean. Співпрацювала вона в „Revue des Poètes", „Revue Augustinienne", „La Croix", „Echos d'Orient", „Union des Eglises" і „La Femme à la Campagne".

Проживаючи в Варшаві — за намовою й заходами тодішніх варшавських малярів та артистів (на чолі зо Стабровським, дружиною Жмурка і відомим „мімом" Ніжинським) згодилась видати польською мовою свою першу книжечку леґенд, під псевдонімом К. Валевська.

Її перше оповідання, написане українською мовою, — це „Спокуса", поміщене в цій книжці (вперше друковане в віденській „Волі", 1919). Авторка вчилася української мови від згаданої Марусі, також, — як Марко Вовчок, Кобилянська та Гриневичева, — з уст простолюддя, переважно на війні від вояків, а потім доповнила своє знання студіями української літератури. 1919 р. видали в Празі її чесько-український словник, що його зредаґував проф. Степан Смаль-Стоцький. Згодом зладила вона також великий (коло 30 аркушів друку) французько-український словник, що ще досі в друку не появився.

Свої оповідання, нариси, новелі й статті та переклади містила по різних українських часописах і журналах (Віденська „Воля", Празька „Нова Україна", „Л. Н. Вістник", „Жіноча Доля", „Нова Хата", „Молода Україна", „Світ Дитини", „Дзвони", „Мета", „Наш Приятель", „Тризуб", „Благовістник" з Підкарпаття й „Український Народ" з Буковини).

Чимало часу присвятила перекладам („Наслідування

Христа“ Томи Кемпійського — з латинської мови, „Вечеря Господня“ о. К. Мінаржика — з чеської мови, „Леґенди Альгамбри“ Ірвінґа — з французької, „Казки про дівчат“ Ржіґи, — з чеської, „Комедіянтський Чортик“ Северини — з франц.). Тепер працює над перекладом творів св. Тереси із старо-кастилійської мови, що уможливив їй Екселенція Кир Андрей. Її популярні життя святих були друковані в Галичині, Буковині й Америці.

Минулого року появилась її повість „1313“ і євангельські літературні нариси „Во дни они“, що з них деякі переложені вже на інші мови, а дещо й друковане почеськи („Katolická Žena“, 1936). Цього року появляються одночасно її спогади про київський інститут для дівчат шляхтянок, п. з. „Без коріння“, написані як „життєпис сучасниці“ в белетристичній формі.

Цю книжку назвала авторка „Інакший світ“, бо зібрала в ній екзотичні оповідання з неукраїнського середовища, або з життя українців на чужині, а теж майже в кожному оповіданні торкнулася посередньо чи безпосередньо трансцендентного, іншого світу. Вибрані тут твори з 17-літньої праці авторки в ділянці новелістики (1919—1936). З технічних причин годі було подати в цій книжці все, що на це заслугує. Може незабаром доведеться видати II-гий том.

Особлива новість в українськім письменстві — це літературні оповідання з життя святих („Зустріч“, „Девята“). В західній Европі вже давно розпочався похід святих у літературі, що займають місце давніх героїв (Єрґензен, Бертран, Лявдан, Честертон, Папіні й ін.). У нас він тільки що починається.

Здорові релігійні й національні ідеї Н. Королевої спонукують нас дати її твори до рук нашого громадянства. Який їх літературний рівень та який письменницький хист авторки, — збагне вже сам читач.

П. Ісаїв

НА БЕЗДОРІЖЖІ

ожу порадити тільки одне: виїхати якнайшвидче кудись далі. Може — на Схід. Взагалі, найліпше в такі краї, де вам подобається. Але щоб умовини життя були цілком неподібні до петербурзьких...

Останні слова промовив славний професор непевно. Можна було відчути з тону, що він, даючи хворій раду, тільки „виконував обовязок“.

З усіх країв, що їх бачила я вже раніш, чи не найбільш припала мені до душі Вірменія.

— Але, але... Чи ж варт забиватись у такі дикунські краї? Таж там, крім яшних коржів, немає що їсти... Таж там навіть нема звичайнісеньких доріг!... — обурювалися мої приятелі й кревні та „щиро“ радили:

— Давос... Рівієра... Кот д'Азюр... Сан-Себастіян... Аркашон...

А моя душа окипала люттю: спочатку „радили“, як маю жити, а тепер не смію навіть вмерти без тих конечних рад. І чому всі вони, рішуче всі, тільки не я сама, знають напевне, що й коли я маю робити? Чому провадять сюди й туди лінії, ставлять дороги й кладуть рейки ці „пани інженери чужого життя“? І чому я конче мушу „добігати своє існування“ їхніми рейками й за їхнім сиґналом?

Я рішуче вперлась:

— Їду до Вірменії!...

Мало хто знає, а ще менш є таких, що люблять цю країну з її неторканою красою, з її простодушним, первісно-щирим і наскрізь добрим людом. У світі широко відомі хіба тільки вірменські крамарі, розкинені по всіх закутках земної кулі. Але ж якраз вони не можуть бути представниками свого народу, що звичайно зве їх „хачаґохами“, тобто людьми, що „вкрали хрест“...

Була весна, як тільки що розтулена квітка. Гори, що були самі червоні, прибралися ще й червонішими азаліями і творили дивний килим. Між тими барвними лаштунками пролітав блискавицею потяг. Летів попри темні, затінені стіни, виривався на мить з червоних обійм, шугав понад блідими хмарками, що осідали під ним у блакитно-фіялкових долинах, і нарешті помчався над самим Арпачаєм, що метушився, мов зловлений срібний гад, під рожевими скелями.

Ось під синім-синім небом зазеленіли на близьких горах ліси. За ними в далині, мов сон, вставали блакитні, прозорі нові хрести, а з-поза них виглядали то ховалися нові шпилі та дебелі верхи. Це була та чарівна червоно-зелено-блакитна запона, що мала стати між мною й світом. Але потяг все ще летить далі й далі. Аж під ним починають виблискувати біленькі рівні кубики невеличкого гірського сельця: це якась дитина велетнів розкидала по зеленому килимі свої забавки. І між тими забавками я хотіла прожити свою останню весну. Там мала я замкнути назавжди очі на руках моєї приятельки, пані Мелікіян, яку ціле село звало „Стара Ніна“.

Добра, ласкава й освічена була це душа. Здавалось, вона знає все: казки, леґенди, пісні; добрі „цілющі“ трави, рецепти для кухні, й на життя. В її

невеликому дімку спинялись усі, хто не мав де приткнутись, а тому обійстя було повне чужих людей, що часто змінялись. І місце не холонуло: тих, що відійшли сьогодні, хтось новий заступав завтра.

Були й чотириногі. Коли я вступила на подвір'я, то перший зустрів мене, як видавалось мені, великий леопард, що лежав перед порогом, вигріваючись на сонці. Ця несподіванка розбудила в мені пригаслу іскру життя: я злякалась і шукала оборони. Та з хати вже виходила люба бабуся в незмінному оксамитовому тасакраві,* з сивими косами по обох боках обличчя. Вона поспішала до мене, а за нею, витягаючи спочатку задні ноги, ліниво підходила й та страшна звірюка. Був це гепард. На Кавказі вживають його замість ловецького пса. Миле, веселе сотворіння, величезний кіт із багатьма прикметами собаки. За короткий час той делікатний і пустотливий „Шейх“ став моїм приятелем і нерозлучним оборонцем.

Увечері того ж дня придбала я ще одного чотириногого друга...

Вістка про мій приїзд, як багатоголоса луна, відбилася від скель і вмить рознеслася по цілому селі. Перед вечором у Ніни зібралося багато моїх приятелів. Вони розуміли, що я — чужинка й подорожня — не мала чим їх пригостити, й самі ж собі на гостину принесли гарнесенького гнідого баранчика. Було це нечемно, одначе я рішуче запротестувала, щоб його різали. У господині знайшлася для бенкету інша їжа, а баранчика ми вдвох із Старою Ніною вигодували з пляшки, мов дитину. І „Пешкеш“ (подарунок) так само, як і Шейх, став також моїм вірним і невідлучним товаришем. Де було одне з нас, там треба було

* Тасакраві — національне жіноче чільце вірменок.

шукати й двох інших, бо ж скрізь, чи над річкою, чи по близьких горах мандрували ми разом. Коли ж я лежала на траві, слухаючи металевої музики цикад, Пешкеш поблизу щипав билинки та квіти, а Шейх конче хотів умоститися на моїй сукні. Коли я довго не звертала на нього уваги, штовхав мене головою, щоб я його погладила.

Яка чарівна кавказька весна! Вже самі садки з рожевими брескиновими деревами, мов виточені з коралів, переносять людину в інший світ, в інші часи. Рожеві квіти, сліпуче-білі камяні огорожі, стрункі постаті гірських жінок із глеками на рамені або на голові, коли вони вранці й увечері — ідуть по воду — зроджують в уяві біблійні образи. Тут котився промінням і стократь відбивався луною гимн молодости, гимн щастя простої, безжурної душі, що не уклала собі плянів на завтрішній день і не памятала про вчорашній. Справді, тут, де з велетенського синього келеха безхмарного неба світляним дощем падає пянлива радість життя, не можна памятати, що було вчора, коли сяйво нового дня заступить те „давно-минуле" І хто стане згадувати про вчора і завтра, коли сьогодні — тут ціла вічність!

І я часто почувалася, мов у раю. Навіть і „вовк з ягнятком лежали всуміш", серед квіток. Було так солодко в забутті. Але ж, вертала я до дійсности, і ставало сумно. Сумно було міркувати й вираховувати: чи ж довго ще дивитимусь я на цей розкішний, в усміху, світ? Чи довго ще відчуватиму цей Божий спокій?

А все ж таки й умирати тут не було так тяжко, як у тих великих містах із різким гомоном вулиць, детонливими, роздражненими дзвінками трамваїв, з сонною нудьгою вигідно улаштованих санаторій, де вештаються півживі, покалічені культурою та

фальшом люди. Стара Ніна знала, чого я приїхала до неї. Вона й не потішала мене, не переконувала, що я можу ще довго жити. Ні, вона знала й не приховувала, що моя смерть повинна прийти незабаром, як приходить вечір після дня. І вона спокійно розповідала мені про „інший світ", як про річ цілком певну, мов про країну, знану їй не гірше за рідне село. Про подорож душі з однієї зірки на другу вона говорила так певно, ніби про залізничі стації до Тифлісу. А ввечері показувала мені на небі ті зорі й пояснювала, на котрій я буду раніш, а де вже потім. А тим часом уперто й систематично напувала мене своїми настóями й приневолювала триматись дієти.

Приходили сусідки. Говорили про свою працю й про дрібнички своїх буднів. А коли вели розмову про свої більші пляни, що мали здійснитись у прийдешньому, вони цілком просто, спокійно, з ласкавою мелянхолією додавали:

— Тільки ж ти вже цього не побачиш... Тебе вже не буде тут...

Неначе була мова тільки про мій відїзд із їхнього села.

Запалені сонцем, рухливі, як малі фавни, діти приносили мені польові квітки, різні пташки, метелики. Кликали йти з ними в гори, де вони знайшли небувалу дивину: пташине гніздо, сміховинний камінь чи якесь, раніш їм незнане, гомінке джерело „з захололою водою". І зненацька згадували, немов їм спадало на думку, що я не маю часу:

— Таж ти не підеш так далеко: ти ж умираєш!...

Взагалі в явищі смерти тут ніхто не бачив ніякої траґедії: звичайна й природна річ, „дарунок Бога милосердного, такий самий, як і життя". І я так

піддавалася впливові тих простих і нехитрих розмов, що перестала почуватися нещасною, що до мене підкрадається смерть. Я не потребувала хитрувати з нею, „стерегтися“, „оберігатися“, волочити за собою вовняні шалі, якимись приписами звязувати вузлики на струхлявілій нитці свого життя. Навпаки — тут я справді доживала.

*

Одного дня прокинулась я вранці-ранесенько. Лежала й пригадувала дивовижний сон, що приснився мені, мабуть під вражінням оповідань старого Акопа, сусіди Ніни. Здавалося мені, що я потрапила до якогось велетенського, ніби американського „хмародера“, й не можу знайти виходу звідтіля. Незнайомі люди звертаються до мене байдуже:

— Відтепер будете тут жити. В цій хаті будете спати вкупі з нами. Але вийти звідсіль не можете.

— Чому? — питаю з тривогою й огидою. — Чому?

— Таж тільки тому, що звідсіль взагалі неможливо вийти. Тому, що кожен, хто сюди втрапить, мусить тут і вмерти.

— Але ж я ненавиджу великі доми. Крім того, я приїхала до Старої Ніни, щоб умерти на квітках.

— Дрібниця. Умрете ви й тут.

— А хіба від вас ніхто не пробував втекти?

Тоді мене підводять до вікна й показують хисткі місточки-кладки, зроблені з вузеньких, непозбиваних докупи дощок, між якими є такі великі проміжжя, що тільки майстерним скоком малпи можна було б перескочити на другий бік. І ці містки ведуть до такого ж другого хмародера. А між хмародерами — така глибінь, що в ній не видко й дна.

— Цей шлях одинокий, — говорять ті незнайомці. — Але ж він веде тільки до однієї мети — до

смерти. Навряд чи будете приспішувати собі цю приємність. А втім — спробуйте.

Я розумію, що скористати з цього шляху — божевілля. Таж коли мене так настирливо від того відмовляють, я дратуюсь і говорю:

— Таж, зрештою, вбюся я, а не ви. Прошу залишити ваші ради при собі!

І я йду з поверха на поверх шукати іншого шляху. В однім покою знаходжу вікно, що до нього знадвору привязана ліяна. Внизу закрутилася вона на високе розкучерявлене дерево. Я не міркую довго, вилажу вікном, чіпляюся за ліяну, що гойдається, мов линва, і, хоч із великими перешкодами, подряпана, в подертій на лахміття одежі, злажу все нижче й нижче. Нарешті мої ноги торкаються землі. Серце торохтить від утоми та радощів. Я така щаслива, що радо обняла б цілий світ у подяку за те, що вирвалася з тієї жахливої хапки на миші. Але й той світ, що розстелився перед моїми очима, зовсім не вигляда́є принадно.

Фіялково-гніда рівнина губиться в сірій імлі. Сонце ховається на обрію в наповнені дощем хмари. Тільки один край тих важких і непривітливих хмар обрублений розтопленим золотом. Те золоте рубіжжя настільки ясне, що від нього ще добре видко всю простору землю, покриту безліччю більших доріг, широких шляхів і сіткою дрібних кривульчастих стежок. Химерне мереживо. В ньому не можна дошукатись ні початку ні кінця.

Що ж я маю шукати в цім клубку шляхів? — Вирішую, що піду бездоріжжям, от так навмання, до світла, туди, де ще видко якщо не сонце, то бодай його золотий відблиск. А коли я вже рушила, чую у сні Акопів голос, що самовпевнено говорить мені:

— „Сім літ — це сімка. А кожної сімки, дочко,

зміняється доля людини. Але — де!... Не тільки окремої людини, але ж і цілих народів, і цілих країн. Таж і в Святім Письмі про це сказано: памятаєш — сім літ щасливих, сім — нещасних? Так і в житті. Що сімка — то чергування: врожай і голод, гаразд і нещастя. І коли ти розпочнеш якусь річ у свою щасливу добу, все тобі „як з води виросте". Коли ж почнеш будувати життя своє „в нещасливу" — даремні всі зусилля. Ти питала: чому тисячі років у кайданах нарід вірменський? Ось чому: коли він наважиться рвати кайдани, — це буває „нещаслива сімка". Коли ж приходять роки щасливі, — ми обезсилені попередньою прогрою, й не маємо запалу ні сили починати знову. Отож і ти памятай, душе Божа, бо ж так і з людиною".

А я питаю: — Так що ж маю робити?

— „Ну, й чудна ж ти! — відказує Акоп. Невжеж не розумієш? — Щоб мати певний успіх, треба змагатися бодай дві сімки за чергою, а ще ліпше — чотири! Хто хоче заскоро, той має замало".

На тих словах я знову задрімала, але збудив мене тонкий, дзвінкий голосочок, що цілком розбірно запитав:

— Черевички почистить? Що, що?

Я підвелась. На відчиненому вікні сиділа маленька пташка, крутила сивою чепурненькою голівкою й питалася знову:

— Черевички чистить? Чистить? Що?

З радісним сміхом устала я з ліжка й пішла до вікна, оплетеного фіялковими ґліциніями. Свіжий, прозорий, усміхнений ранок сяяв надворі.

Мемі захотілося далеко в гори.

— Чи ж витримаєш? — питалася Стара Ніна.

— А як помру на гірській стежці між скелями, — яка різниця?

І ми троє: я, Пешкеш і Шейх подались у мандри.

На полях уже починали косити перший ячмінь; поспішали, щоб встиг вирости ще раз. Женці — всі знайомі, привітливо всміхалися, голосно вітали. Пешкеш, мов слухняна дитина, тихо ступав біля мене. Шейх гонив за пташками, дерся за ними по деревах, аж віти під ним тріщали. Його жовтава, з темними плямами, шкура мигтіла то тут, то там, неначе перескакував із місця на місце пожовклий осінній кущ. Гепард порскав, чхав, вертався до мене й, повний стихійного задоволення, підплигував, силкуючись лизнути конче мене в губи, як це часто роблять собаки. Кожного разу при тих пестощах мало не збивав мене з ніг, та й не було дива: коли він підводився на задні лапи, то був вищий від мене. Сьогодні Шейх дуже радів і яскраво виявляв свою подвійну вдачу: собачу приязнь та ласкавість і котячу ґрацію та лукавство.

Ми посувалися помалу. Однак за якийсь час білі прямокутники нашого села залишилися далеко за нами. Під нами ж опинився бурхливий, гучний Арпачай. Потім зникла десь і вузенька стежечка: зачиналися дикі гори, ліси та скелі. Навколо побожна тиша, як у таємному великому храмі. Душа наливалася святковим настроєм. Зникало почуття власного „я", й було дуже смішно подумати, що ти — людина — „осередок всесвіту". В тій величавій, повній життя й міці природі ставало ясно, що ти — тільки атом. Менший, незначніший за ту комашинку, що повзе по билинці, за ту волосинку-травичку, що для комашинки є таким довгим шляхом.

Тут я зовсім замирилася зо смертю. Дух, що вже й у долині переставав пручатися підо впливом східнього фаталізму, тепер схилявся перед законами природи та її Творцем у спокійній резиґнації. І розумом

я приходила до тих же висновків, бо ж не даремно я вважала себе за справжнього учня й наслідувача Сенеки. Його листи до Люцілія були зо мною в усіх моїх подорожах...

Ми спинилися на маленькій площинці під виступом червоної скелі, що звисала над нами, мов дашок великого камяного кашкета. Хотілось їсти, і я вирішила тут снідати. Але ледве ми розташувалися зо сніданням, — нараз потемніло. Здолу дихнув теплий вітер, його накрив дужчий подих, мов висока хвиля, й стрімголов кинувся на ліси. Знову дмухнуло з міжгіря, дерева похилилися до скель, зовсім близько від нас забурчав Арпачай, затріщали віти, між скелями залунали зойки, озвалися сумні, протяжні голоси щілин.

А коло мене жалісно замекав, мов дитина заплакала, мій баранчик. Він притиснувся до мене й не давав мені поворухнутись... Захвилювався й Шейх: прищулив уха, почав гострити пазурі об кору дерева, а потім занявчав голосно й дико. У „Сенекового учня" мороз пішов поза шкурою, затремтіло серце, похололи руки, а душа стала така малесенька, що в ній нараз не стало місця ні для „наукового стоїцизму", ні для східнього фаталізму.

А понад кучерявими верховинами вже котилося ціле море пінливих хвиль. Ліс, побачивши, як нападають на нього води, — гучав і пригинався. Дерева скрипіли, довкола все вило, скавуліло, скаржилось, гуло. Здавалося, що в бурхливому морі гине корабель. Темрява щохвилі ставала густіша. Шейхові очі світились, як каганчики. Він вищав і нявкав, мов несамовитий.

Зненацька грюкнуло, немов завалилося небо, чи впали гори. Почалася напівтропічна хуртовина.

Вже й міцний, сильний Шейх притисся до мене.

Хоч і безпорадна, хоч і фізично безсила, то все ж, видимо, для нього я була таки людиною — „вінцем усесвіту". І цей могутній звір шукав у мене — слабої — захисту й помочі.

Знову загуркотіло... Знову й знову... Згодом, по кількох роках я чула подібні удари на полі війни, де вони звалися „гураґанним вогнем". Скелі повторяли ті вигуки неба сто раз відбитою луною. Стало темно, як уночі. А сліпучі блискавиці прорізували пітьму, освітливши на мить феєричний світ мертвим зловісно-фіялковим світлом.

Хуртовина розгулявшись шаліла. З ланцюгів зірвалися всі лихі духи, що живуть в леґендах народів Сходу. Почалося „дике полювання Джін-Падишаха"... Нарешті й саме небо не витримало й заплакало: краплини, спочатку важкі й великі, як жуки, заторохкотіли по листках дерев, дзвінко стукали по каменях, немов падали на бубон. Небо ридало, а його сльози, падаючи на скелі, клепали їх тисячами молотків. Був правдивий прадавній хаос, що в ньому змішалася разом вода, вогонь, вітер, земля й небо, та всі видимі й невидимі сили природи.

Пешкеш уже не мékав, тільки тремтів із розпуки. Шейх також притих і нишком порскав, мов кіт, або тихенько скиглів, як собака. Але ми всі були непорушні: було б безумством спробувати тікати, чи навіть ворушитись, бо ж кожен крок у бурхливих водах таїв у собі небезпеку, що неминуче впадемо в безодню з тих стрімких скель, навислих над проваллям. Тому ми збилися всі в одну грудку. Були зовсім мокрі й жалісні. Притаївши дух, дивилися витріщеними очима, як злива жбурляла з неба шмаття води, слухали, як валився наш світ.

— Ну, живою мені звідсіль не вийти! — було моє останнє свідоме речення, але промовлене зовсім не

таким спокійним тоном, яким говорила я подібні думки раніш.

В цей мент вогненна куля впала просто над нами. Несамохіть обернула я голову і... завила. Завила ще голосніше, ще більш по-звірячому, як перед тим вив мій Шейх.

Зо щілини, з-поміж кущів просто мені ввічі дивився живий чорт! Живий, справжній чорт: закручені назад роги, волохата голова з гострими нащуленими вухами. Огидні широкі губи під плесковатим носом були розтягнені в глузливий посміх. Але ж найбільш мене вразили очі: довгасті, прозоро-жовті, як бурштин, як новенькі червінці. Вузенька зіницящілинка прорізувала їх чорною смужкою. Не було найменшого сумніву: на мене глузливо дивився справжній чорт, що його образ несвідомо ховався на дні душі з дитячих літ, позичений з казок, апокрифів, ілюстрацій. Так — це був він...

Я раптом стратила почуття можливости, міри, дійсности. Повна божевільного жаху, тепер уже інстинктовно кинулась я до гепарда, вхопила його обома руками за шию й заголосила:

— Шейху, рятуй!

Звір вирвався з моїх обійм і метнувся стрілою, аж повалив мене додолу. Що було потім, годі розповісти докладно. Залишилося тільки враження, що якийсь волохатий, темний клубок перелетів наді мною в безодню. А ще мить, — і я вже сама бігла - мчала з останніх сил, перестрибуючи потоки, мокре каміння, часом по коліна вскакуючи у воду. Кілька разів я впала, зірвалася й котилася кудись у долину, мов клу́нок, що летить із сходів, або як роблять, пустуючи, хлопці-збиточники. Кудись безслідно зникла вся моя певна фільософія, виразна згода, щоб неминуче вмерти „нестрашною“ смертю. Але ж одночасно зникло й фізичне безсилля. Залишився тільки великий втілений жах, що гнав мене вперед, вдолину й наказував верещати.

Нарешті вибігла я на ширший простір. Тут було ясніше й аж тут вчула я свій, але цілком мені чужий тембром, голос, що вигукував все одні й ті самі слова:

— Шайтан! Шайтан!...

З цим криком вбігла я й у село. Нічого не могла розповісти, крім одного: в горах бачила я шайтана. Мій жах, мій вигляд — в пошматованій сукні, з розпатланою головою — налякав простих людей, що глибоко вірують у всякі надприродні явища. Дехто замикав двері, інші розпалювали перед образами свячений ладан...

Швидко хуртовина стихла й пройшла далі. Зате нова хуртовина счинилася в селі. На нашому обійсті було повно селян. Ніхто не йшов у поле: жіноцтво явно боялося шайтана, діти плакали й тулилися до матерей, старі баби почали наввипередки пригадувати подібні пригоди. Тим часом чоловіки брали зброю до рук, а Стара Ніна з чудодійним „єрусалимським“ хрестом ішла попереду походу.

Цілком знесилена жахом і диким бігом лежала я дрімаючи. Було тихо й мене перемагав сон. Аж зненацька вчула я на щоці холодний вогкий дотик. Я безсило розплющила очі: спираючись передніми лапами на моє ліжко, стояв біля мене Шейх і уважно обнюхував мою голову, обличчя й руки. Переконавшись, що я — жива, скочив він на підлогу й вибіг із хати.

Частина шукачів повернулася ні з чим: по чортові не було ніякого сліду. Принесли тільки мій черевик і шматочки моєї сукні. Але ж пізніше вернувся гурток людей, що пішли долиною. Ці не були з порож-

німи руками: на березі річки знайшли вони два трупи — мого милого Пешкеша та великого чорно-рябого цапа.

Я пролежала в ліжку з тиждень. Але по тій пригоді швидким темпом верталася моя сила й здоровя. Однак із того часу різко змінилися взаємини між мною й Шейхом. Він перестав бачити в мені дорослу людину й своєю поведінкою явно підкреслював, що з нас двох вважає за старшого себе. Коли ж збиралося на дощ, чи зближалася хуртовина, яку він прочував, мов барометр, — Шейх лягав на порозі й зовсім недвозначно гарчав, коли я хотіла вийти з хати.

*

Серед лагідних і щирих людей, що ніколи не тратили гумору й боялися журби та суму, під опікою Старої Ніни, що ставилася до мене майже як мати або люба тітка, — плило життя, як вода в річищу поміж блакитними горами, як орли, що постійно креслили летом синє, високе небо. Маленькі, спокійні щоденні зайняття, леґендарні оповідання й згадки, цілком своєрідний лад життя, далеко від технічної культури з її дратуючим нестримним поспіхом, — все це було чарівним ліком для втомленої душі, ростило її надпалені життям крила, розгладжувало життєві зморшки, повертало її до дитинної безпосередности. Здійснювалася давня правда, що була непомильна з обох боків: в здоровому тілі — здоровий дух, але ж і при здоровому дусі — здоровшало тіло. Після тієї жахливої зустрічі з „шайтаном" мої сили зростали швидко й тривко. Був це справді „покутний козел", що на нього впали гріхи мого здоровя.

Наприкінці літа приїхало багато молоді у відвідини до Старої Ніни. Була це її ближча й дальша рідня, студентки й студенти високих шкіл. Не тільки хазяйство, але ж і ціле село наповнилося

безжурним безладдям, гамором та веселою метушнею. Я почулася вже настільки дужа, що могла прилучитися до того гуртка товаришок і товаришів та весело з ними гуляти. Кожного дня ми немов святкували свято. Як шалені, вдень гасали ми верхи на конях, а ввечері на всю околицю лунали наші співи, смішки, скигліла зурна́, мов струмочки дзюрчали саламу́рі*. Запальна лезгінка** підхоплювала нас і крутила, мов осіннє листя.

Старі — Ніна й дідусь Акоп задумливо-мрійно дивилися на нас, переживаючи в згадках свою колишню молодість. А коли ми вже втомилися й сідали довкола Акопа, — всі поважніли, бо від Акопових оповідань про давні часи у Вірменії годі було відірватися. Давноминула слава вставала перед очима, а серце завмирало. Його зворушали образи героїчного мучеництва її синів, прикрашені леґендарними фіоритурами східньої фантазії.

Одного разу Акоп розповідав леґенди про Алаге́з. Молодь, що раз-у-раз потребує нових вражінь, вирішила конечне зробити якнайшвидче „наукову" прогульку на ту гору, видряпатися на самий верх, дослідити й зібрати все, варте наукового досліду. І хоча старі запевняли нас, що тепер немає там нічого цікавого, то все ж хотіли ми переконатися про те самі. Завзято приготовляли все потрібне, щоб прогулька мала успіх. Тепла легка одежа, фотоґрафічні апарати, ботанічні прилади, склянки та коробки на метелики й комахи — все те з кожним новим днем наростало по наших покоях. Кожного дня летів хтось за приладдям до Тифлісу. Всі раділи, всі сподівалися незвичайних вислідів експедиції.

Тільки Акоп, що далі, все дужче хитав головою.

* Музичний інструмент кавказьких племен.
** Кавказький танець.

— Недобре вигадали. Недобре!

— Ну, та чому ж? Щó може трапитись, коли нас — он скільки?!

— Аллáх акбáр!... Все!.. — таємниче лякав нас старий, і тим ще більш заохочував, бо ж саме нам і хотілося небуденних пригод.

— І чого ви все страшите нас, дідусю? — почали ми питати вже з досадою. — Скажіть, нарешті, чого сáме ви так боїтесь?

— Кýрдів, діти, кýрдів!

А ми зо сміхом махали руками:

— Тільки те?... Минулось!..

Всі ми знали, що Акоп ще за своїх хлопячих літ врятувався, один-однісенький із цілого села в турецькій Вірменії, коли туди наскочили курди й випалили все до пня. Досіль не міг він забути того жахливого, жорстокого народу — наїздників. Курди ввижалися йому скрізь. Але ж для нас були вони тільки леґендою.

— Ви, дідусю, ще й сьогодні можете йти на ведмедя, а тіні курда боїтеся, — жартували ми з „дитячої" Акопової полохливости.

А він усе крутив головою.

— Ведмідь! Пхе... Що таке ведмідь? — Великий пес, що сам від людини тікає... А курди... Вони диволові моляться й самі нíщо інше — як чорти й чортові діти.

Але нікого не переконав Акоп. Коли ж надійшов довго жданий ранок, — всі були готові вмить. Тільки я чомусь завовтузилася. Однак не хотіла затримувати товариства: кінь у мене — вогонь, дорога на початку добре знайома. — Їдьте, я вас зараз дожену!..

Швидко скінчила я з неслухняною одіжжю. Радість заливала мене всю, як соняшне сяйво подвіря. Я чулася здорова, майже воскресла, а тому, впорядкаючи свій туристичний стрій, — голосно виспівувала. Ну, здається, вже тепер усе в порядку! Тільки треба ще провірити, чи міцно привязане волосся, бо ж зачіска може розпастись у прудкій їзді. Я близько нахилилася до дзеркала й... завмерла.

За мною ззаду стіни мого покою розсувáлися; натомість зявились інші, забуті, з моїх дитячих „казок свічад" — великі, мовчазні покої з Волинського маєтку. Бачу деякі амфіляди, білі колюмни, грубі килими, білі квіти й зелені свічада. Ось у них майнула постать. Зашелестів тяжкий шовк сукні й мене всю обвіяло від ніг до голови холодною „áврою". Великою залею просто до мене поспішала знайома вже мені з раніших появ темна постать, що її назвала я ще в дитинстві „Шовковою Панею".

Звичайно обличчя її було лагідне, часами навіть із приязною посмішкою. Але цього разу була вона заклопотана, поважна...

Я зомліла.

Кілька день потому мусіла пролежати в ліжку. Коли гостре враження появи примеркло, стало мені вельми прикро за свою „слабість": так бо кортіло бути на прогульці! Мабуть там справді дуже цікаво, якщо моїх товаришів все ще нема й нема! Я ж, напевне, вже ніколи не матиму нагоди бути на вершку Алагéза.

Минуло ще кілька день. Стара Ніна хвилювалася; з кожною годиною все дужче. Акоп щодня виходив далеко за село виглядати... Нема й нема!..

В сутінках одного вечора зявився зненацька на подвірі молодий, увесь червоно одягнений їздець. Виглядав, як текинець: стрункий, гнучкий, з чудовою зброєю. Говорив зо Старою Ніною. Досить незрозумілою мовою, плутаючи вірменські, московські й турецькі слова, пояснював, що мусить говорити з нею

наодинці. Ніна замкнулася з ним у їдальні. Минуло чимало часу, поки чужинець вийшов звідтіль сам, з пакунком під пахою. Ніна не випроваджувала гостя. А гість зручно виплигнув на коня, блискавкою вилетів на шлях і вмить зник у хмарі куряви та в пітьмі.

Мені стало чогось без причини моторошно: під серцем душило тривожне прочуття. І хоч не годилося, — проте не змогла я втриматися, щоб не спитати про їздця. Несміло постукала я в двері до їдальні, але відповіди не було. Постукала ще раз — так само. Тоді я тихенько відчинила двері: Стара Ніна сиділа край столу, поклавши голову на руки, а її плечі беззвучно здригались.

— Що таке? Що трапилось?

Аж за хвилю отямилася старенька настільки, що змогла переказати подію. Незнайомий приїздив до неї по викуп. Наших взяли в неволю курди.

— Що ж ви зробили?

— Віддала все, що мала. Гроші, папери, всі золоті речі, що були в хаті. Навіть свої дорогі бурштинові чотки. Тільки ж того мало. Треба ще, і якнайшвидче! Бо ж тим викупила тільки трьох. Негайно треба продавати вівці. Поклич, дитино, людей...

В подвірі скоїлася така метушня, немов оселя загорілась одночасно з усіх боків. Я також віддала все, що було в кишенях і на мені. Знайшли ще старовинний срібний посуд, запаси вовни, готову пряжу. Ще тієї ж ночі, чабани гнали вівці, а запряжені буйволи везли вовну, верхівці ж були навантажені скарбами, а попереду всіх їхав старий Акоп. Похід рушив до Александрополя.

Але була це для деяких прогульковців нещаслива година, „з нещасливої сімки“. Акоп хотів зробити якнайкраще, а тому, замість продати вівці, вовну та інше добро й послати на умовлене місце гроші, —

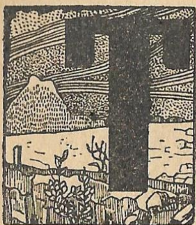
не втримався й повідомив владу. Ця, замість викупу, послала в гори вояків. А вояки привезли назад трьох живих, викуплених Ніною, і... голови та руки інших членів сумної прогульки.

*

А коли проминув біль утрати, моя виздоровіла душа й виздоровілі мязи дзвеніли, як цикади:

— „Затям: мусиш сама вибирати собі шляхи. Бійся помочі „інженерів чужого життя“. Бачиш, як добре ти вчинила, що подалася до краю, де нема навіть звичайнісеньких доріг!“...

СТІНА

Так, вже йдеш, небого?

Армен важко зідхнула. Ще однією рукою спиралася об стіну саклі *, що вже більш не була її пристановищем ні захистом.

— А що маю чинити?...

Повела безнадійним поглядом запалих від плачів очей по рідній, так знайомій і милій країні, й відчула, як цілою своєю вагою пригнітив її серце повитий у блакить Алагез **. Ніби й справді звалився — камінний — просто на груди, дарма що мерехтів тільки на обрію, здалеку такий прозорий і легкий, вкритий блискучим снігом, немов білою карською чадрою.

Сусідки збилися навколо, мов пліт. Дивилися благими зажуреними очима, але слів не мали. Що бо сказати бідолашній, яка йде в світи, втративши вдома все: чоловіка, діти, отару й хату?

— До Тифлісу піду, — промовила Армен вголос настирливу думку, що від вчорашньої ночі кружляла над нею невідвязно, мов комар. — Прохатиму, щоб і мене до вязниці — вкупі з Тиграном — посадили. Нехай!

Ще раз притулилася поглядом до ретязя низеньких сакель. Як сполохані куріпки сиділи вони, причаївшись, темними грудками попід червоними скелями. Не мала що взяти з собою Армен, тільки відбитий у безмежному сумі очей образ рідних гір свого аулу *. Останню одежину, що не відібрали бекові ** посіпаки, віддала дітям, які забрала до себе бабуся Серена. Решту майна, все: добру отару, засіяне поле, ячмінь і вовну, — все загарбав зажерливий бек. Мовляв: і так виявив він аж надто милосердя, коли цілий рік чекав на заплату за найм. Нібито Тигран не віддав йому платні!... Таж звісно: верховинець не вміє читати-писати, і всі умови — на словах. Свідки... А хто ж — свідки? — Бекові слуги, наймити. Один бек — пан і володар усього. Поле його, пасовища його... Тільки голі, червоні гори, тільки вони — Божі!...

Гострою образою пекло в серці.

— Най з Тиграном посадять за ґрати й мене, — повторила настирливу думку.

— Нерозум, дочко. Нерозум ти говориш, — покрутив головою сивий Перч. — Де ж таки чувано, щоб безневинна людина сама до острогу просилася?

— Тоді, — згадала Армен останні Тигранові слова, як його забирали. — Тоді — „у стіну — гак, та й повіситись! Перед стіною бо ми“...

Перч підступив до неї кілька кроків. Перед ним розступилися жінки: поважали сивого. Був наймудріший в аулі, справедливий і праведний. Тричі вже ходив на прощу в Ечміядзин, гробові Святого Григора кланявся. Аж до Сурп-Карапета *** доходив!...

— Мотуз — на гак, шию — у петлю... Легко повіситись, дочко, легко! А ти, дитино моя, у Велику Пятницю до церкви ходила?

* Хата у кавказьких народів.
** Верх у кавказьких горах.

* Аул — село.
** Бек — шляхтич, пан.
*** Сурп-Карапет — Св. Іван Хреститель, вірменський манастир в Туреччині.

Підвела Армен на старого свої великі очі й зніяковіла. Дивиться він суворо, тільки вусом ворушить, немов вітер степовою тирсою грає.

— Бачила, що люди роблять, коли панотчик християнам читає зо святої книги про Юду-поганця, що також повісився?... Не чула?... Кожна дитина це знає: плюють, відвернувшись від вівтаря святого, щоб не образити святощів самою згадкою! Плюють! Ногами об підлогу стукотять. Юду-поганця з-поміж люду хрищеного виганяють. Чула либонь?...

Довго ще дзвеніли ці слова в душі Армен, коли, мов місяць — самітня, пішла вона вперед, не оглядаючись. А її?... Хіба ж її не вигнали, мов того Юду проклятого? Так той же зрадив Бога, а вони — що? Що зробили лихого вони обоє, з Тиграном? Кому пошкодили? А дітки? Двоє... мов пара ягняток кучерявих. Маленький Поґос, ще й „áна“* сказати не вміє. А... Та вже й не навчиться, бо не матиме кого мамою звати...

А вівці?... Вівці... Як разок намиста. Як перли на зеленому завою, одна в одну... Вівці, вівці!...

Пекучою іскрою впала на груди сльоза й покотилась у рябе лахміття.

Кохалися вони з Тиграном, як голуби. Працювали, мов бджоли гірські — пильно й невтомно. І мали. Мали їжу, мали радощі. Мали добробут, мали щастя. І все, немов за чиїмсь наказом, само плило їм у працьовиті руки. Було так легко. Так призвичаїлись, що вже й не могли собі уявити, що колись може бути й інакше. Аж Тигранові помалу збуденніло те щастя, перестало вже й щастям справжнім видаватись.

* „Áна“ — мама.

— Хіба ж так живуть люди?... Де килими?... А кінь?... Он, у інших — зброя, вся кута сріблом... А у нас — тільки праця. Навіть спини не розігнеш ніколи... Нужденне життя. Якби ж то гроші!... Накупив би перського краму... Ех, коли б піти з валками!... Або перенестися до Тифлісу... А то: що тут, у цім смердючім аулі?! У Тифлісі, там, Армен, „кейфуй“, там — Тигране, — „кейфуй“...

— От і „перенісся до Тифлісу“! — витерла щоки Армен. — Тепер і „кейфуй“ у хурдизі!... А як спочатку брався до праці Тигран! Поле найняв. Армен пасла... І щороку майже вдвоє зростала отара. Вірила також: досягне Тигран мети. Вірила... Бо ж бувало в свята: інші до церкви, до Гумри сунуть, а Тигран, мов невільник турецький, — працює. Аж головами, бувало, хитають старі:

— Гей, гей, чоловіче! Чи не біс тебе оплутав?! Плюнь на нього, проклятого. Згадай про душу. Схаменись: багатство Бога не заступить!

А Тигран тільки оком блисне:

— Бачив я тих, що всю свою глупоту на диявола самого звалюють. Бачив і тих, що все чуда з рук Божих виглядають, а своїх трудити не хочуть. Я покладаюся тільки на свої руки. Тільки на власні, от!

Як скеля, був міцний Тигран. Самопевний був і впертий: де став ногою, — звідтіль його не зсунеш. І вірила в нього Армен. Ох, вірила — непохитно: все зможе Тигран, все докаже, аби схотів! І не був їй ніхто в світі потрібний, крім самого Тиграна. Страшно тільки було, щоб не перервався в тій праці осоружній, що сама на нього, мов прокляття, насувалась, наростала!

І немов сама наклúкала Армен на себе лихо. І не помітила, коли, мов підмовлені, почали оминати їх люди й сусіди. Хто знає, чого — як вітром від-

віяло приятелів. А, звісно, кого люди оминають, того лихо любить!

Зо скелі зірвався їхній старшенький Арпад. Хіба ж може дитина вирости, не впавши ні разу зо скелі? Так, ні ж: їхній викрутив ніжку! Ледве-ледве вправила баба Серена, ще й звеліла Богу дякувати, що ніжка стала тільки коротша, як друга. На завжди... Потім, шашлик отой... Хто ж шашлику не смажить? А ліпше від Тиграна не зуміють всмажити може й слуги самого бека. І тоді прийшов Тигран на пасовище до своєї чорноокої Армен. Веселий був, бадьорий, радісний. А ніч — як пісня кохання — солодка, як синя тінь, холодна та гарна. Зарізали баранця. Розпалила Армен багаття. Пішла по воду до джерела... Бодай воно на віки висохло! Більше сліз, як у ньому води, виплакала вже Армен із того часу... Ще була за скелею, багаття ще й не бачила, як вчула: сичить хтось із болю, стогне жалісно. Як поранений. Завмерла душа: Джіни? Як же?... Не проти ночі згадувати, а як курди*?... Кинулася до таборища. Тигран качається обличчям у багатті! Бється, як риба на піску. Одежа на ньому вже кучерявиться вогненною вовною. Сплутаний Тигран мотузами, — кожен бо чабан має такі мотузи на випадок, як би звір напав.

Ледве піднесла, ледве розплутала, ледве вогонь на тілі живому затоптала! Благословляла тоді джерело, що воду з нього принесла. Боже! Який був ляк!... Ноги так тремтіли, що з-під них земля висмикувалась...

Тигранові очі збереглися цілі. Тільки губу та підборіддя спалив, плече та руку поранив. Зачепившись впав на купу мотуззя. А що лежав разом із пала-

* Грабіжне кавказьке племя.

сами*, то, коли відкидав ногою палас, зловила петля руку. Ту прокляту петлю, щоб була близько, сама ж Армен і зачепила на кущик. А як впала та петля на руки, — рожен пришпилив кінець мотуза, й що дужче борсався Тигран, то тісніше сам себе звязував. Коли б тисячі комусь давали, щоб навмисне так зробив, — ніхто того не вмів би втяти!... Ані зубами не міг розвязати, ані від вогню відкотитись. Мало не спікся, як баран, на багатті.

Скільки часу минуло, поки Тигран викачався! А праця стоїть... Дарма, що всі сили висмоктує вона з Армен, — а наслідку не видко. Бо ж, що до овець відскочить, — треба до немічного, що за серп ухопиться, — дітям треба поміч дати. І половина ячменю на полі висипалася. Не встигла вчас вижати Армен.

І тоді почула від Тиграна перше гостре слово:

— Корисніший — найледачіший ослюк, як найморторніша жінка!

Мов кинджалом поранили ті слова серце Армен. Надрізали серце — надрізали й щастя. Мов на блискучому дзеркалі проорали незагладні борозни-близни. І так уже й залишилися ті рани в серці назавжди.

А по сварці поволіклося життя без ласки й без сміху. Як карська зима: без снігу, й без відлиги. Самий мороз та ледяний вітер, що ріже ножем і обличчя, і легені.

Ах, без сміху!... Не заглядає Господь у ту саклю, де сміху не чути, де веселощі мертві. Тільки лихі Джіни там гніздяться та диявольський дух розпуки вбирається в силу...

Серед тих спогадів Армен і не счулась, як помалу погасло денне світло, як ніч підкралася нечутно, мов

* Безбарвний килим.

чеченець. Ні зорі, ні місяця. Очі — хоч заплющ. Ще тільки слух служить, бо чує Армен, як глибоко вдолині гучить вода. Іде, мов у сні: куди не простягнеш руку, або — порожнеча, або — камяна стіна. Немов би скаменіла нічна непроглядна пітьма.

Таки ж не раз і не два траплялось Армен блукати самітній у горах. Доводилось і з дороги збочити... А проте ніколи так не було, як сьогодні. Мов лиха сила гнала її, бо ж із найменням Юди вийшла вона з рідного села, і як проклятий Юда блукає по роздоріжжях. Куди йде?... Мабуть — все вперед, бо ж чує все, як гучить вода в долині, як ридає і стогне на порогах. Мов душі вірменського люду, давно скатовані й убиті, мучаться там, у пеклі. Всі вбивали їх, і свої, й чужі, християни, й невірні. Хто хотів: і володарі могутні, і зрадники підлі та ниці. І розбишаки підступні, і крамарі, що душами торгують і на невільників, як на лісового звіря, полюють.

І чує Армен, ніби кличуть її ті вбогі душі:

— Гей, жінко! Кинь борюкатись. Однаково: загинути мусиш, бо ти ж донька народу переможеного й зганьбленого. Чого сунеш попід стіною, там немає для тебе хвіртки. Йди до нас.

Чує Армен: плачуть діти, голосять жінки, болісним зойком проривається чоловічий голос. Боже — Боже! Що ж це з нею? Чи й справді, ото, встають людські тіні і рухаються там, в долині? Манять її, простягають руки... Може й справді — найліпше: зо скелі — й сховатися від жаху в прірві? Заплющила очі, захиталась і вхопилась за камяний відломок...

Стояла так довго. Нарешті розплющила очі. О! Вже видніше. Ось бачить перед собою — високу, білу, чи зеленаво-блакину стіну, що аж сама неначе світиться. Здається, ще й візерунки на ній, мов на церкві в Гумрах, де вирізьблені усі муки ще від пра-

старих часів, які завдаватимуть грішникам жорстокі Джіни в пеклі... Повела оком по стіні, аж поки зору сягало: глуха стіна, і ніякої в ній хвіртки. Ніякої...

Захиталася напівзомліла. Вхопилася лівою рукою — й закричала: бо ж у душевних муках забула про тілесну рану. Шила чуваки * минулої весни й загнала в руку голку. Не всю, бо вушко відломилось, але гостряк пішов у тіло. І, як тих грішників Джіни у пеклі, так її мучила та голка, повзаючи їй по цілому тілі.

— Кепсько, кепсько, доню, — приповідала баба Серена. — Як до серця дійде, тоді буде кінець. Ніхто тоді порадити нічого не зможе, й лікарям у місті дурно не набридай. Одному Богові молись.

Довго чекала Армен, коли та голка прошиє їй серце. Таж однієї ночі та голка сама вийшла під шкурою на долоні. Сталось це саме перед кількома днями, як її з хати вигонили. І не можна діткнутися до руки: як візьметься нею за щось, — так біль її й скосить...

Але сколихнулася ніч. Холодний подих вітру вдарив їй в обличчя, обмив млість. Посилкувавшись, підвелася Армен на ноги. Вітер плакав над нею дрібним дощем і втискався під її благеньку одежину. Втома Армен повільно переходила в повну байдужість. Не думати б нічого, тільки спати. Як бувало колись... Коли по втомі попереднього робітного дня припрошує, бувало, Тигран: — „Поспи, Армен, ще трохи: я сам пороблю все, що треба зробити вранці!“...

Але треба ж іти... А перед очима бігла в далину стіна — біла й певна, показувала напрям, все вперед у життя...

— А чого?... — Проситися до холодної хурдиґи!...

* Вовняні черевики.

На те жила? Має йти?... Та куди ж іти, коли просто перед нею — стіна над самим проваллям?...

— А ти все таки йди! Чіпляйся за стіну, за камені, за кущі, а йди! — немов говорить чийсь голос. — Десь же в стіні мусить бути хвіртка... Десь мусить бути...

І чіплялася далі за камені, сковзалася змерзлими ногами, відпихалась і хворою рукою, що шалено боліла... ні, не боліла, а плакала, мов втомлена дитина, без голосу, без сліз... Але ж плакало і її серце:

— Арпад!... Поґос!... Діти мої бідні!... Маріє Мати, врятуй діткам малим матір їхню... Змилуйся...

І пішла вільніше: була добра стежка, а стіна десь розплилася блідою імлою в дощовій тканині.

— А що ж саме лихого вдіяла вона, Армен? — і знову бідкалася своєю гіркою долею. — Кому вчинила зло? Зносила все: безтямну втому, докори, прикрощі. Все — для інших, собі ж нічого... Спочатку стелилася килимом до ніг батькові, потім годила Тигранові...

І раптом гостро озвалася рука: ударила нею в твердий камінь, — бо ж на півкроку від Армен стояла стіна.

Подумала:

— Це вже мабуть близько Гумри. Мабуть стіна цвинтарна, старого цвинтаря, де сплять вояки... Добре їм спати, а ти живи! Живи, хоч тобі гірше, як останній худобині. Он, бекові — так тому все! За те, що випасає черево на кривді та на людській кривавиці... Гологоловий Селім, баша караван невірний і негідний, — а от — йому все, а ми...

Мало не посунулась у провалля, бо ж стіна немов лізла на неї. Спинилася, шукаючи виступу, де можна було б поставити ногу. Сама ж розмотувала далі клубок дум.

Згадала красуню Шушанік, що її позаторік, таку молоденьку, продали вбогі батьки до турецького гарему, щоб не померти всім із голоду. Як тоді всі в селі жаліли її! Як турбувалися, що потурчиться християнська душа й доживатиме віку невільницею, і — хто знає — у якого ще пана? А чого жаліли, чого побивалися? Таж у неї дітей не віднімуть і з хати не виженуть! Матиме й одяги гарні, може й сріблом-злотом гаптовані, матиме й мнякі мутаки*, килими гарні... Хіба ж може собі уявити Армен, що взагалі мають щасливі люди?...

І зірвалася зо скелі. Вхопилася за корячкуватий кущ дерену. Ледве намацала ногою ямку в камені. А куди ж вилізти, коли стіна просто висить над нею? Не тільки духом, але й усім тілом відчула жах перед упадком. В уяві побачила потрощені кості, пошматоване тіло, й тремтіла...

— Дяка ж Тобі, Мати Божа, що затримала!... Бо ж, як же б Тигран? А дітки маленькі? Що вони, бідолашні, що чинили б без нені?...

— Треба напружити всі сили!

Напружилась, зробила величезне зусилля, а все таки знову опинилася на стежці, що так щільно тулилася до стіни.

— Так, так... Тигран... Годила йому щоправда... Так, хіба ж не було за що? Він же був для неї, як соняшне світло! Хіба ж не зазнала вона з ним таких радощів, що за дівування й серце не могло собі нічого такого уявити? Ах, Тигран, Тигран... Мій любий...

Зупинився дощ. Навіть небо почало прояснюватися: чи не місяць виходить?.... Між проваллям і стіною — простора дорога, а ось шматок, прикритий широкою камяною брилою. Армен, нарешті,

* Мутаки — подовгасті подушки на мяку лаву — тахту.

знайшла під каменем суху землю. Сіла відпочити. Важка дрімота враз насіла на неї й перемагала. Але ж іскоркою мигнуло перед нею:

— „А мета?... Вона ж іде до своєї мети... Тифліс... Тигран... Надія“...

Встала й швидко пішла далі.

— Але ж, на що саме — надія?... Що її, безневинну, посадять у вязницю? І то — на радість ненажерливому бекові! Це, — єдина надія, єдина її мета! Що перед нею? — Пітьма й мряка, як ця, що почалася знову... Минуле? — Ех, минуле... Воно було — й нема, і слід його майже затерся. А майбутнє?... Яке ж може бути у неї майбутнє?... Яке?...

Розплющила очі й відкинулась назад: стояла над самою безоднею, — далі не було ніякої стежки. Щільно притулилася, мов прилипла, до стіни. Чи то в її серці, чи там, в долині, де клекотіла бурхлива річка, вигукували розпучливі голоси:

— Таке життя — прокляте!... Прокляте й майбутнє, те майбутнє, що веде це життя за собою. Прокляте... прокляте... Ой!... — сковзнулася нога на вогкому камені. Хотіла вхопитись обома руками ззаду за виступи стіни й так сильно вдарила хворою рукою по гостряку, що аж подалася взад, — такий нестерпний біль прошив її цілу. Не стямилась, що під нею нема опертя й хитнулася всім тілом, неначе стіна з силою штовхнула її від себе. Ще на одну мить затрималась у повітрі, широко махнула руками, а потім разом, мов камінь, що відірвався від скелі, прудко покотилась у безодню...

А там клекотіли злорадісні голоси, зойки й вищання...

*

Під стіною вояцького кладовища поховали Армен. Але ж хреста не поставили на могилі.

— Що доброго могло її спіткати? — тільки руками розкладала баба Серена. — З Юдиним найменням із села вийшла, до вязниці з власної волі йшла, хотіла на стіні повіситися, — але й стіна не прийняла її...

А сивий Перч хитав головою й згадував...

— Давні то були події... Серед тих вояків, на кладовищі, поміж справжніми людьми, як Бог велів, сміливими джигітами, спить і гурток зрадників — душ проклятих...

Коли за Гумри билися два ворожі війська, зібрався загін одчайдушних „делі-баші“ — „божевільних голів“. Удавали вони, що прийшли до ворога списати умови замирення. Перейшли Арпачай... А ворожий табор повірив у чесний замір. Як приятелів братів-вояків прийняв. Шашлики́, піла́ви * подавали... Спати в своїх шатрах поклали без сторожі, бо ж не хотіли гостей ображати нечемним підозрінням...

А ті вночі щиро віддячили зрадою за хліб! Заплатили... Варту вирізали, а своїх у табор пустили.

Отож, з того часу долинка над річкою, де був той табор, щоліта цвіте червоним маком. Високі й великі, мов келехи, чистою кровю налиті ті квіти. А всередині, при кінцях пелюсток чорні плями творять хрест. А який хрест?... Достомитно такий самий той чорний хрест, як ті мармурові білі хрести, що за цвинтарною стіною на вояцьких гробах. Тільки тут пани поставили білі, а в маках вони — справедливі, чорні!

Але ж тепер хто їх, — однаково присипаних милосердою землею, і добрих і лихих, — хто їх розбере, кажу, де спочиває справжній джигіт, чесний, а де — Юдові брати?

---

* Шашлики — бараняча печеня; пілави — баранина з рижом.

Тому й не знають спокою вояцькі душі на цвинтарі. Щоночі чути там їхній плач та стогін. Казали старі люди, що плачуть вони різно: одні ніби оплакують непрожите життя, а інші тому, що не хотять лежати вкупі із зрадниками.

І не знати, котрі саме нападають юрбою на живу душу, коли вона, йдучи попід цвинтарною стіною, не має віри в перемогу та відваги на чесний бій. Якщо ж той мандрівник обтяжений замість вантажем пересердям та заздрощами, тоді ті чорні, зрадницькі душі мають над ним силу і тягнуть до себе...

Тією стіною ніби відмежований світ живий від світу мертвого... Але ж не одна Армен знайшла свою смерть у тім місці під кручею, що його зовуть люди „безоднею розпуки“... Ой, ой! Ненажерливі Джіни затягли туди багато християнських душ на поталу... Ой, ой!... Багато...

МАТИ

...і плач — Твій кожний спів,
І жах в очах твоїх журливих дів...
О, Ти — ридання Край.
О, Ти — страждання Край...
О. Туманіян

ехай же нашим звичаєм ялиночка нагадає вам радісне Свято!

Господиня помешкання, стоячи на порозі відчинених дверей, з усміхом подала пані Захаріянц маленьку ялинку, прикрашену кольоровими свічечками та срібними нитками:

— Нехай дасть вам Ісусик здоровя й радощів! — І двері зачинились.

Пані Захаріянц почула, як поцокотіли в дальші покої закаблуки її моторної й квапливої господині, що невтомно прибирала, все умивала та вивітрювала. З хвилину потримала вона в руці скромну — „сирітську“ ялинку, знизала плечима й байдуже поставила в куточку на маленькому столику.

Нехай стоїть. Пощо противитися цьому чужому звичаєві? Якщо треба, нехай собі стоїть. Дивні... дивні ці европейські люди! І в будень, і в свята вони тільки чистять та вивітрюють... Ох, Боже! Це „вітра́ння“!.. Вічне, ненависне, немов тут живуть не люди, що вміють ходити коло себе, а якісь неохайні звірята...

Своїм звичаєм, що повстав уже на чужині, говорила старенька пані Захаріянц вголос сама до себе. Автоматично підсипала ще вугілля в залізну грубку,

щільніше загорнулась у благенький шаль, підобгала в старому фотелі промерзлі ноги й приглушеним голосом продовжала свій монольоґ, вже в думці, бо ж невиплакані жалі давили її серце.

„І чого подалася вона на еміґрацію?“ — питає себе в тисячний раз. „Хіба ж не однаково було вмерти вдома? Всеодно ж і тут незабаром доведеться вмирати... самітньо, як собака, серед чужих, таких дивних людей і умовин“...

Вже зо два роки жила вона в маленькому европейському містечку. Як „русская бѣженка“, брала вона маленьку пенсію від добросердного народу — за колишні чоловікові „заслуги для словянства“. І сама трохи заробляла, навчаючи кількох дівчаток московської мови. А знала її ліпше, як рідну, бо ж вчилася не в тифліському „Заведенії Св. Ніни“, а в самій Москві. Минали дні, без барв і без форми. Хіба тільки одним різнилися вони від колишніх: минали неймовірно швидко, немов хвилини. Ось, ледве кілька день, а вже по весні й Великдень, по осени — Різдво. І так круг нового року відновлявся на вигнанню один за одним із незрозумілою прудкістю. Був він немов зачарований: жадного дня не було радощів. Але ж і страждання були тупі й одноманітні, як і праця, що її там — вдома — ніби й не було ніколи, бо ж робив її хтось інший... І ось знову добігає ще один рік...

Сьогодні — Святий Вечір. Вдома це був справді щедрий вечір. А тут... Ось сидить вона сама-саміська, підобгавши одубілі ноги в холодній хатинці. І душа їй одубіла від холоду внутрішнього, ще може більш, як тіло... Ах, Боже, Боже! Такий широкий Твій світ, і так мало в ньому тепла! Ну, скільки їй треба, їй, такій старій і немічній?... Трошки, трошки!...

І пані Захаріянц хоче бодай трохи розігріти

свою душу. На це має випробуваний спосіб: розмову з дітьми. Тремтячими руками відсуває шухляду в столику й вибирає з неї свої скарби: кілька обшморганих фотоґрафій.

Ніколи не розвішувала вона цих світлин по стінах: не дозволяють її ревнощі. Це ж тут — вся її родина. Чоловік і діти. Їх призвичаїлася вона вважати тільки за свою власність. Як же стерпіти, щоб чужі, байдужі очі терли їх своїм холодним поглядом?

Ось вона знову розставить усі ці карточки перед собою на столику й у її захололому серці розжевріється малесенька іскорка спогадів. Від тієї іскорки піде промінням у все тіло легесенька хвилька справжнього тепла. Рідні, любі обличчя дивитимуться на неї лагідно й дружньо. В їх найдорожчому товаристві промине й цей Свят-Вечір.

Спинилася на старшому обличчі з чорними енерґійними очима, з мясистим носом, з довгими, білими вусами, що падали додолу й аж заслонювали вершки військових відзнак.

— А-ах!... Сандро, Сандро! — зідхнула протяжно й боляче.

Шляхетний, гордий герой Сандро, улюблений вояками „командир-тато“. Поляг у часі великої війни на фронті „за Святую Русь“. Поляг — і осиротив родину...

— Нехай же й Ґеорґій стане тут, поруч із татом, бо ж і його, гарного гірського орла — вбито в тій же страховинній війні і за ту саму справу.

З другого боку коло тата — Соня. Соня... Сонечко!... Ця не дожила й до війни. Ще як семінаристка, вона — така запальна, нездержлива, не зносила несправедливости й тиранії. Побиваючись за долю „трудящих російських братів“, згинула на барикадах...

— Господи! Це ж — моя кров!... Це ж мої незагоєні рани!

Погляд пані Захаріянц довго спочивав на хорошому й типовому обличчі другої доньки — Тамари. Ця не вмерла. Так, вона живе ще й сьогодні десь у далекому Парижі... Чи ж хоч згадає там маму у цей вечір? Чи згадає? І хто — злий — намовив тоді охристити її Тамарою? Якби вона була Сусанна чи Марія, зустріла б її мабуть інша доля. Бо ж той клятий грузинський князик саме через найменння й причепився до неї й спокусив дівчатко. І виреклася вона своєї родини! Бо ж навчив її негідник кривити погірдливо свої гарні уста й повторяти, що „вірмени — тільки матеріял для анекдот", „вірмени — простацькі крамарі і для них порядні люди мають тільки погорду"! І тепер для неї — тільки грузини — це „народ героїв", бо ж княгиня Тамара, памятаючи на свою патронку, що є й патронкою Грузії, сама стала грузинською патріоткою, більшою, як самі грузини... Так принаймні говорив у запалі батько. З того часу втратили вони свою доньку... А яка була розумна, як вихована! Як блискуче скінчила вона „Петербурзький Смольний Інститут", найліпшу дівочу школу... Могла б залишитись і при царському дворі...

Сумним сміхом усміхнулася пані Захаріянц — і поцілувала обличчя доньки-красуні. З усіх своїх дочок найбільше любила вона цю свою „зрадницю", що була така подібна до неї з лиця.

А ось світлина другого синка. Давид також ще живий, але ж він — правдивий „рідний брат Тамарин". Не дурно вони так приятелювали змалечку. Навіть і обличчям подібні. І також далеко, ні — ще далі від матері Давид. Інженер — в Америці, і вже навіть не зветься ані Захаріянц, ані Захаріян. Ні, він справжній, поступовий американець — Давід Зах. Одружився з американкою й там, за морями, обоє вони глузують із „орієнтальних варварів", що „лише прикидаються, ніби вони — люди, в дійсності вірмени — ніколи не можуть бути народом". Так він писав рідній матері, про яку майже ніколи не згадує. Ще давніш присилав, бувало, кілька долярів і кілька слів у листі... Пекли руки й серце ті доляри й ті формальні слова. Була це не любов заможнього сина, тільки милостиня багатого пана. Колись і вона обдаровувала так само ляконічно їхню стару служницю Рипсиме, коли та стратила здібність до праці. Про це написала щиро синові, — і Давид мов умер для матері.

— Ох, діти, діти!

Скільки горя й мук прийняла вона задля них, поки „вивела їх в люди"!...

На хвильку притулила до серця останню світлину, а потім і її поставила поруч із попередніми.

Це — наймолодший син, з найменням, як і батько, — Сандро. Це — її мазунчик. Яким гордим поглядом дивляться на неї кохані орлині очі! Як самопевно посміхаються уста під тонким чорним вусом. Такий поставний, стрункий і гнучкий, як дівчина, юнак, в турецькім військовім однострою. А на ріжку світлини підпис турецьким письмом: — „Іскандер".

Як усі судили, як усі ганили його! А за віщо? Лише за те, що Іскандер-ефенді пішов туди, куди нагода відкрила йому шлях і куди заманила його ласкава доля?! Та хто ж відмовляється від слави, світлої карієри, пишного життя? Ні, не їй — матері — осуджувати свого любого сина за те, що сьогодні він — правдивий турок. Аджеж — він був і є її сином... Хоч міг би бодай раз на рік згадати її самітню... Якби ж міг... Мабуть не може...

Париж... Детройт... Анґора... Москва... Боже, Бо-

же!... Скрізь розсіяв Ти по світі її насіння, скрізь по світі ростуть або росли її діти, — а вона — ось сама, сама, саміська в засипаному снігом містечку, поміж сумними скелистими горами, в синьо-чорних плямах непривітних борів! Сама, як старе бадилля в спустошеному городі. Нема нікого з них. Нікого... Немов так, самітною, пройшла все життя. Неначе й ніколи не було в неї нічого... Коли б зосталася при ній хоч стара Рипсиме. Коли б Рипсиме — жебрачка прийшла до неї в цей холодний вечір, — вона притулилась би до неї, як до рідної сестри, — бо ж і сама вона — „пані плуковніце“, вона ще більш ожебрачена духово...

Сльози стікали по зморщених, жовтих щоках, спливали на світлини, плили по них, а стара й не пробувала їх стирати, тільки дужче притискала до мокрих щок.

— Доле!... Доле зла!... За що так скривдила? За що так посміялась?...

Хіба ж не тремтіла вона над ними, як квочка над курчатами? Хіба ж не кидалася тигрицею на їхніх ворогів? Чи не віддала їм усієї своєї сили і свого життя, чи не зносила терпеливо і їхніх примх, і їхніх обра́з, чи ж не вибачала їм усього-усього, аби тільки життя усміхалось до них? Що більше могла вона їм дати?.... І от тепер — вона одна в цілім світі. Одна в цім покою...

Хитала в розпуці головою наліво — направо й затихла на хвилю, щоб витерти хусткою залите сльозами обличчя. Затримала руку: зненацька помітила, що вона — не сама в покою. Хто ж там? Може господиня... знову прийшла вивітрювати?

Пані Захаріянц прикрила руками світлини й підвела голову: з кутка, ніби відділившись від ялинки, дуже повільно наближалася, немов плила до неї темна жіноча постать. Не була це кругленька, чорноновида господиня. Це йшла висока, смуглява, не молода вже жінка. Її чорні палаючі очі полонять усю увагу, проймають наскрізь. А які ж вони сумні й страшні! Аж власне безнадійне горе враз маліє побіч із тим сумом.

Коли незнайома жінка наблизилася до світла, здивувало панію Захаріянц, що одіж на ній — барвиста, але в повному безладі, навіть де-не-де пошматована. Он крізь незалатану дірку просвічує голе тіло.

— Жебрачка! — мигнула думка й пані Захаріянц мимохіть простягла руку до кишені, але першу думку дігнала враз друга: — „Божевільна“!

Серце еміґрантки спочатку завмерло зо страху, а потім защеміло жалем і співчуттям. На дні душі прокинулось уже приспане, інстинктовне для людини Сходу, почуття, стихійна пошана до тих, що їм Господь відобрав розум.

— Кожен гість — Божий посол і радість у дім! — промовила пані, спускаючи додолу ноги, і підвелась із свого фотелю.

Але незнайома простягла до неї худі, мов висохлий корінь, руки з почорнілими пальцями і якийсь час мовчала. Пані Захаріянц затремтіла й відкинулась, майже впала знову в свій фотель.

— „Чого ж їй потрібно від мене?“ — подумала, але не могла спитати.

Одначе глибокий, тихий голос прихожої озвався протяжно:

— Що ти зробила з моїми дітьми?

— „Якась нещаслива мати“ — майнуло думкою у пані Захаріянц. — Вмить зник страх, а його заступило безкрає співчуття до незнайомої, що враз стала їй дуже близькою, ріднішою від сестри. А та немов підслухала думки:

— Так, так! Я — справді найнещасливіша з ма-

терей. О-о! Вже століття цілі гинуть, все гинуть мої діти — й вона стиснула в долонях свою голову.

Пані Захаріянц мовчала: давала нещасній виговоритися.

— Гинуть мої діти, — повторила гостя. — Гину й я. Моє тіло пошматоване. Вороги безкарно точать із мене кров. Глянь на мій зодяг: не в жалобі я... Я ж уся в барвах... а барви — все це барви моїх ворогів! Змиваю їх своїми слізьми, своєю кровю, зриваю з власною шкурою... Але, чи ж можу я зробити це сама, коли мої діти...

— Хто ж ти, убога? — ледве вирвався шепіт із побілілих губ пані Захаріянц. — Хто ж ти, убога?

— Діти мої відцуралися мене. Діти мої не пізнають мене. Діти мої ганьблять наймення моє...—глухою луною прозвучали слова, ніби й не відповідь на питання.

Але ж так само дивною луною відбилися вони й у спорожнілій душі пані Захаріянц. Ніби загіпнотизована, шептала вона так само:

— Діти мої... діти мої...

І раптом збагнула, що незнайома ввесь час промовляє до неї по-вірменськи. Невисловне хвилювання охопило стару еміґрантку. Тіло трусилось, зуби цокотіли, неначе кинули її без одежі в сніг. Очі виступали їй із очних ям, бо ж вона бачила вже ніби щось інше. Щось таке знайоме, любе, дороге, давнє. Але ж крізь запону сліз вона не пізнає відразу... Невжеж справді ввижається їй її небіжка мати?

І пані Захаріянц чується такою малесенькою, такою безпомічною дитинкою. Сили покидають її, вона щулиться в фотелі, й тихий покрик, не з уст, — аж із глибини серця виривається скорченим стогоном:

— Мати!... Мамо моя!... Деві-Джан!... Деві-Джан*!...

* Слова ласки вірменських дітей до мами.

О, тепер уже бачить вона прихожу цілком виразно. Вона — вся в ранах. З тих ран, січених шаблею, вирізаних ударами бичів — на руках, плечах, обличчі — скапує кров. А в руки втислись, аж до кости вгризлися тісні кайдани, від усієї ж постави тхне їдким димом пожежі.

Язик пані Захаріянц прилипає до піднебіння, але напрочуд ясно бачать очі. Мабуть бачать навіть те, що було раніш! Бо ж вона вже не тільки виразно чує згарище, вона бачить, як сиві кучері диму огортають постать мами, а в тім димі ворушаться страшні потвори. Ось їх три... Водночас кидаються вони на свою безборонну жертву, шматують її тіло, на три частини розривають її серце. Один шматок висмикнув чорний двоголовий птах. Другу частину тягне пазурами звір, а його огидна морда посміхається людською посмішкою. А в третю вгруз кривий, як молодий місяць, блискучий — гострий ніж.

— О, мати... Ненько моя!... Деві-Джан! — беззвучно шепочуть уста старої пані. Надмірним зусиллям перемагає вона свою закамянілість і в нестямі простягає руки.

А постать матері сумно хитає головою:

— Так, дочко Гайкова*!... Я — мати! Так, я мати, що в неї вкрали її дітей. Я — та, чужими і своїми... і своїми окрадена мати. Мої діти самі віддають неситим катам своїх дітей...

— Опамятайся, мамо!

— „Опамятайся, мамо“!... І це говориш ти мені!? А чи ж ти, як стала матірю, чи спаматалася ти хоч раз за ціле життя? Згадай: де були й де є твої діти? Кому на послуги віддала ти їх? А за кого вмерли ті, що вже не живуть?... Не мати я тобі, зраднице!

* Гайк — праотець вірменів.

Мов батогом по обличчю й по серцю стьобнуло це слово панію Захаріянц. Звелась із фотеля й рвучко смикнула вона шухлядку свого столика. Поквапливо розкидала свої „скарби“ й витягла звідтіля старо-давні бурштинові чотки з перловою китичкою замість хрестика, тасакраві*, завинене в легку намітку та пожовклий аркушик паперу, записаний вірменським письмом.

— Не зрадниця я, мамо! Я — вірменка! Ось глянь сама: це моє тасакраві з наміткою. У нім поховають мене, як помру. Ось — мої чотки! На правицю обмотають їх мені, як покладуть у труну. Листок... дивись! Дивись! Це ще моя прабабуня писала цю молитву за Вірменію! Мені на серце покладуть молитву цю. Мамо! Не зрадниця я. Ні, мати! Вірменкою я народилась і вірменкою я помру!

Обличчя Вірменії перекривилось:

— Слова лукаві й порожні!

— Правда це! Правда свята, мамо! — істерично вигукнула пані Захаріянц. — Правда...

— Але... З усього правда тільки те, що народилася ти, справді, вірменкою. І на тому — кінець! Відваги ж, щоб вірменкою жити, ніколи не мала ти. Так само й не помреш ти вірменкою! Та все це тільки твоя річ. А ти скажи: хто дав тобі право так дбайливо ховати ці „скарби“ перед дітьми своїми? Чому вони й досі у тебе, а не в синів чи доньок твоїх? Хто звільнив тебе від обовязку матері — навчати дітей своїх, щоб жили вони в пошані до прадідів своїх? Щоб не тільки життям, але й смертю шанували імя Батьківщини своєї?

— Мати! Мати моя! Ти говориш про право!? А хіба ж це не право матері — бажати дітям своїм

* Вірменське національне жіноче чільце.

ліпшого життя, легшої долі? Хіба ж я не мала права докладати всіх своїх сил, щоб діти мої не стали крамарями, чабанами, „матеріялом для анекдот“, істотами, „що тільки вдають із себе людей“ і варті погорди дужчих?... Мамо моя, таж мала я право матері...

Але пані Захаріянц не договорила.

Зненацька розсунулася стіна її покою, і пані Захаріянц опинилась у проваллю поміж червоними скелями Вірменії. З камяних щілин текла червона кров. Вода підмивала відломки каменю й вони — мокрі і слизькі — мов лява з вулькану, сунули на неї. Ось вони прикривають її, валяться на неї всією вагою. Криваве озеро стає все глибше. Вже заливає її цілу. Але вона все ще борсається. Не за життя: їй уже не треба життя. Їй треба тільки виправдання.

— Мамо!... Я мала право матері...

Але по обличчю ринули їдкою гіркістю невинні сльози, що лле їх віками Аракс*. Нова хвиля крови залила їй уста, а великий слизький камінь ліг їй просто на серце. Ще мигнуло в очах щось червоне — і настала повна пітьма й тиша.

*

Увечері на Різдво виважили господарі двері кімнати, бо чужинка не відповідала ні на стукіт, ні на гукання.

Стара пані лежала під фотелем. Кривава пляма чорніла на килимі коло її уст. Довкола був нелад, який могли зробити тільки грабіжники.

Господарі налякалися. Негайно покликали поліцію. Зявилися детективи. Але виявилося, що ніяких злодіїв тут не було; вікно, двері — все добре замкнене, гроші й якісь цінні речі ненарушені. А на під-

* Гора у Вірменії.

лозі біля мертвої валялися світлини, чотки без хреста, чорна шапочка й довгий завій.

Господиня оглянула всі ті речі й звела до неба руки:

— Єжіш-Маріє!... І хто ж би подумав, що вона була жидівка!? От тобі й „Русь“! От тобі й „словяни“... А вона ж діставала „за словянську взаємність“!... Дивись, дивись, — гукала вона чоловікові, відкидаючи передком черевика тасакрáві з серпанком, — таж навіть жидівське богомілля!...

Пані Захаріянц справді „не вмерла вірменкою“: без бабуниної молитви, без чоток і завою поховали її на жидівському цвинтарі.

ХРИСТІЯНИН

... „Ми — не погани,
Ми настоящі християни“...
Т. Шевченко — „Кавказ“

жеміля-Алі-Оглі охристили в пятницю. Тим то він, як справжній християнин не схотів святкувати свого „народження во Христі“ в цей святковий мусульманський день. На те є неділя. Через те й Джемілів бенкет відсунули на два дні, на сьогодні.

Всі вірні з глухого селища Киз-Цхале, що прищулилось у горах далеко від світу, ще до-схід-сонця зійшлися коло церкви. Це була глибока щілина в червоній скелі, що не мала навіть дверей і взагалі найменше нагадувала Божий храм. Тільки перед кожною богослужбою чепурили її, хто чим зміг, здебільша галузками червоно-цвітучої азалії та безліччю вогників. А що про таку дорогу річ, як воскові свічки, тут мало хто й чув, — то по всіх камяних виступах усередині й довкола печери примощували вщерть налиті баранячим лоєм глиняні каганчики, подібні своїм нехитрим виглядом до тих, що їх уживали ще перші християни в катакомбах.

Старий Джебраїл, один із перших тутешніх християн, тримав у руках глиняний посуд „курýшку“. Був він за паламаря й тепер, роздуваючи щоки, сопів, дмухаючи в те кадило, що нагадувало глиняний келіх. Замість ладану сипав церківник на жар запашні сушені гірські трави й зашкарублим пальцем

перемішував золоті, вкриті пухкою сивиною, тонісенькі нитки-жаринки. Довкола Джебраїла купкою стояли чоловіки, з цікавістю стежили за його рухами й помалу гомоніли.

Джеміля обступила молодь. — Нині вже він — Панталеймон,— одягнений у новий бешмет*, у шапці з такого дрібного смушку, „як зерна ячменю", й оздоблений правдивим дагестанським** кинджалом у срібній, по-мистецьки вибитій піхві. Панталеймон стояв, встромивши скромно очі в землю, тільки на його смуглявому, молодому обличчі грала добра дитяча посмішка. Часами поглядав він набік, туди, де скупчилися жінки, легенько червонів і ще уважливіше розглядав під ногами траву.

Жіноцтво збилось, мов отара овець. Дівчата обступили дереновий кущ, що розрісся біля входу в церкву, й обвішували його різнокольоровими стьожками та разками намиста. Це була жіноча жертва Богові, як і зібрані на кадило запашні трави, як і ті квітки, що ними щонеділі прикрашували червону печеру.

Час помалу минав.

Джебраїл знову підсипав чималу жменю сушеної трави до кадила. Чоловіки явно нетерпеливились, а ченця-місіонеря, отця Амвросія, усе ще не було. Коли ж напруження вельми збільшилося, за ріжком скелі затупотіли копита́. По гуртках вірних немов потяг вітрець і вони розсунулися у дві лаві. З-за скелі виткнулася кінська голова, а за нею появився й сам панотець. Однією рукою тримав він по́води свого коника, другою — держав коло грудей церковні речі: кипарисовий хрест, дерев'яний келіх та святі покрівці на престіл, що були обережно завинені

* Татарський каптан.

** Дагестан — край на північньо-східнім збіччю Кавказу.

в чисту шовкову хустку. Панотець привітався з парохіянами, передав Джебраїлові клуночок і метким рухом зіскочив із коня. Швидко поправив рясу, яку підкасав був спереду аж по пояс, підійшов до печери, мовчки розложив привезені святощі на камяному престолі, взяв від Джебраїла роздмухане кадило та кропильницю й вийшов перед церкву.

Там, на площинці, стояли мовчки вірні: попереду чоловіки, позаду — жіноцтво. Біля самого входу в печеру став Джеміль-Панталеймон, тримаючи за роги барана.

Панотець покропив вірних, а потім барана, віддав Джебраїлові кропильницю й кадило і простяг руки, благословляючи „офіру". Приявні зовсім не розуміли слів церковно-слов'янської молитви, але ж вони й не потребували їх розуміти: важне було тільки те, „щоб офіра була поблагословлена". Коли ж отець Амвросій скінчив молитву, вмить звязали баранові ноги. Джебраїлова сталь блиснула на сонці, перервавши жалібне мекання жертви. Кілька людей схилилося над баранцем, і, коли отець Амвросій одягав церковні ризи, жертву вже облупили й порубали на куски, а тельбухи, роги й ніжки вже палахкотіли на стосі. Тим часом Джеміль передав жінкам частини, що мали їх зїсти на бенкеті. Джебраїл позрізував до казанка лій на світло до церкви. Почалася Служба Божа.

З печери вилітали слова молитов, зливались із побожним зідханням жіноцтва, переплітались зо співом голосних гірських пташок і разом із блакитним димом кадила, що мішався з роговим згаром жертви, линули понад червоні, гостроверхі відломчасті скелі.

Панотець виступив із печери й почав проповідь. Він згадав усі християнські чесноти, найдовше зупинився на милосердю, незлобивості, вмінню дарувати

обрáзи, терпіти кривду й неправду, за що буде достойна нагорода в небі. Наприкінці прилюдно похвалив новоохрищеного „раба Божого Панталеймона, що покинув поганську пітьму й прийшов до ясного світла правди“.

— Радіймо ж, брати мої, бо й наш Всемогутній Пастир радіє, знайшовши ще одне заблукане ягня, радіє ним більш, як тими девятьдесять девятьма, що залишились у кошарі, — закінчив чернець.

Згадка про овечку оживила людей, що боролись із дрімотою, навіяною незрозумілими й довгими молитвами, повернула їх сонні думки до живого життя. Всі поглянули мимохіть на те місце, де був перед тим зарізаний баранець, ковтнули слину й облизались.

На площинці загуло й заворушилось, мов у вулику перед рійбою. Кілька жінок взяли на плечі частини забитого барана й швидко подалися кривульчастою стежкою до села. Отець Амвросій, розмовляючи з чоловіками, знову підобгав поли ряси, обережно взяв клуночок зо святощами й легко вискочив на коня. За ним рушили й парохіяни навпростець, в гостину до хрищеника.

Масний і смачний був шашли́к * у Панталеймона, а гострий пілáв ** мов огнем палив у роті. По тих стравах заблищали у гостей веселіше очі й поплила голосна, жвава розмова. А коли принесли вина, що до нього ці вчорашні мусулмани не звикли, але вже не цуралися чарки, — веселощі загомоніли всякими голосами. Вже за хвилину залунав спів, а потім зявилася зурнá, жалісним тоненьким голоском завищала саламýрі ***, застрибала чунгурí ***. Самі заплескали долоні і дрібне, прудке темпо гірської лезгíнки, немов вітер, зірвало з місць і закрутило у шаленому вирі спочатку молодих, а потім старих, хрищеника й мало що не втягло в коло й самого ченця Амвросія.

А жінки все надходили та надходили з новими повними тацями. Потім у кошиках принесли соковиті та запашні брескині, варення з нестиглих зелених горіхів, нарешті й улюблену всіма „лабабу“ — праженний в цукрі горох.

І чи то вихор лезгінки, чи вино, що вперше сьогодні покоштував його хрищеник, чи може чорні очі тієї, що, павою йдучи в танку, так ласкаво з-під віночка темних вій поглядала на стрункого християнина, — збентежили Панталеймона. Поривчастим рухом ухопив він чунгурі, хвилинку перебирав на ній мідяні струни, а потім високим тенором підхопив трель, типову хроматичну трель, якої не втне ніякий европейський співак. Гості принишкли: вони знали, як гарно співає Джеміль-Алі-Оглі, який мистець він складати пісні, що потім розходились далеко не тільки по сусідніх аýлах *. А пяний від радощів та вина Джеміль заплющив очі, як соловій, та, злегенька хитаючись, немов заколисуючи себе самого, виводив одну по одній свої мелянхолійні трелі. Що далі, ставали вони журливіші, все більш прикрашені філіґрановими фіоритурами, все кучерявіші.

Зненацька відірвав юнак руку від чунгурі, немов би висмикнув із неї яскраву квітку — дзвінкий акорд. Розплющив очі, — припав поглядом до другої пари палаючих очей і заспівав повним голосом:

— Коли любиш мене ти, красуне, —
Напиши... Напиши!...
Та, дивися ж, — зеленим, о, конче
Зеленим атраментом!...

* Бараняча печеня.
** Їжа з вареного рижу з бараниною.
*** Татарський музичний інструмент.

* Аул — татарське село.

Голосний сміх пролунав у відповідь.

Панталеймон урвав спів. Стрепенувся; очі його враз налилися вогнем, а чунгурі голосно застогнала, вдарившись об землю. Джеміль забув, що він — не сам із своїми мріями, що довкола нього — гості, та ще й у такому ж нервовому настрою, як і він сам. І цей, повний глуму, недоречний сміх, мов холодна вода, пробудив його з солодкого сну.

Джеміль пізнав відразу, чий це був сміх, і відчув, що саме тепер Шакро аж надто не вчас захотів сміятися. Перед очима нового християнина розтяглася жовта запона, а з горла, що вмить просохло, як на жнивах ячменю, — вирвалися хрипкі, приглушені звуки:

— Який шайтан регоче там, мов шакаль за селом?

— Сам ти шайтан, ще й блазень! — прогула зневажлива відповідь. — Ще й вода христильна на тобі не обсохла, а ти вже знову згадав про зелений атрамент?... Мусулманська твоя душа!... Тьфу! — сплюнув Шакро й почав обережно, спокійно зводитись на ноги.

— А ти — осел і син осла! — грізно гримнув Панталеймон і в ту ж мить шулікою кинувся на зухвальця. Жилаві руки тісно впялися в горлянку, — і вже з хрипінням і прокльонами поміж бресквинями та розлитим вином звивалися два гнучкі молоді тіла. І не встигли ще старші кинутись розбороняти, як Шакрові руки безсило розчепилися, тіло скорчилося, здригнулось і важко, незугарно впало набік. Юнак уткнувся обличчям у мідяну тацю і нігтями скорчених пальців неначе хотів заритися крізь килим у землю. З-під білого бешмета стирчало держално Джемілевого кинджала, а на сукні, мов по бібулі, розпливалась ясночервона пляма крови.

Зойк і гармидер наповнили подвіря. Мов жарини заблищали розпалені очі, білими блискавками майнула гостра сталь. Три кревняки та приятель Шакра метнулися до Джеміля. Жінки втікали. А серед калюж вина, посеред перевереного посуду, розкинених золотистих овочів, рожевих і червоних квітів стояв чернець, мов чорний птах, що розпустив свої широкі крила, готовий впасти на ошалілих людей.

— Брати!... Люди!... Християни!... — гукав розпучливо його мякий голос.

Та було вже пізно. По килимах знову покотилися бойці. Отець Амвросій ухопив великий, повний вина турячий ріг і крикнув із нього на озвірілих. На мить бійка зупинилась. Джеміль використав цю хвилину й став на рівні ноги. Чернець вихопив із вузлика хрест і високо підвів його вгору, а рясою заслонив „новознайдене ягня“.

— Люди!... Брати!... Християни!... Опамятайтесь!... Станьте всі навколішки!... Моліться!...

Буря втишилася. Життя хрищеника було врятоване.

А щоб у ночі не трапилась якась пригода, отець Амвросій забрав Панталеймона до себе на нічліг.

*

Була вже пізня ніч, коли отець Амвросій промовив:

— Тепер сину, Панталеймоне, лягай та відпочивай. Ще раз помолися перед сном, а Господь милостивий прийме твоє каяття. Шакра ж, як очуняє, перепросиш. І все буде гаразд.

Джеміль стояв навколішках перед камяним хрестом і по діточому плакав. Ченців голос, що картав так лагідно й ласкаво, вицавався Джемілеві голосом покійної матері. Неначе це вона, люба, встала з могили, прийшла до нього і, як бувало в дитинстві,

тихо докоряє йому. Докоряє, а сама плаче. Ті сльози хвилюють Джеміля більше, як усі докірливі слова, як усі закиди.

Дрімота вже починала мішати дійсність із мрячними згадками, минуле — з дійсністю.

Тим часом чернець роззув чуваки*, скинув рясу, перехристився й ліг. Зараз потім заснув і Джеміль-Панталеймон. Сумління вже не мучило його, бо ж він відразу, як личить доброму джигітові**, змив свою образу. Чому ж йому не спати? Нехай не спить ворог, що не помстився! Тепер сміється з нього в серці своєму Джеміль...

Чудовий сон приснився йому.

Побачив він, як усіх, усіх — одного за одним, мов баранів, вирізав він, не тільки Шакрових кревняків, але ж і приятелів його, навіть друзів тих приятелів. І коня Шакрового зарізав! Дарма, що був це прегарний „карабах“, дарма, що міг Джеміль забрати його собі безборонно, бо ж не було вже на світі нікого, хто мав би право до нього. Але Джеміль був правдивий джигіт: не хотів він поганити своїх рук — брати ворогове добро... А ще видалося йому, що отець Амвросій, цілком подібний до його, Джемілевої матері, благословить його хрестом, немов у церкві. А хрест той не простий, деревяний, а — зо щирого золота, виблискує в ченцевих руках, мов меч у руках Святого Юрія. І говорить чернець людям:

— Тіштеся, брати мої, бо ж маємо ми неабиякого християнина! Це — Панталеймон-Алі-Оглі, що був колись Джемілем. То — юнак!... А Шакро... — сміття, хоч і раніш охрищений. Ви ж самі бачите, що в нього навіть наймення вірменське!

Джеміль прокинувся з радощів. Серце йому так

* Вовняні черевики.

** Кавказький герцьовник.

швидко-швидко стукотіло. Прокинувся й мало не заплакав: такою прикрістю вщерть наповнилася його душа. Це ж — тільки сон!... А вони живуть!... Живуть усі вороги, віддихають і може навіть глузують із нього, що „не зуміз“ забити одним махом лиходія — Шакра. Але ж це вперше в житті затремтіла Джемілева рука. Чого?... Занадто міцне було вино. Відібрало воно йому й меткість руху, й силу, й зручність. Навіки вкрив він себе соромом перед своїм селом...

— Господи! — заломив Джеміль руки.

Щирі сльози заблищали в його очах. Він зісковзнув із ліжка, став навколішки перед камяним хрестом і простяг до неба зложені руки:

— Господи!... Ні, Ти не схочеш зрозуміти мене, бо ж Ти був занадто добрий і благий. І — не нашої крови! Не гнівайся на мене: не до Тебе молитимусь тепер; буду молитись до Святого Юрія. Той — наш, і справжній джигіт! Умів і святим бути, і з ворогом битись. І — напевне — умів помститись. Хай собі отець Амвросій говорить, що хоче, а я таки не повірю, щоб ти, Святий Юрію, вибачав ворогам своїм. Ого!... Такий вояка!... Хотів би я подивитись, хто б насмілився піднести руку на Святого Юра!...

Джеміль припав до землі, вдарив поклін і мусулманським звичаєм діткнувся до підлоги обома долонями.

— До тебе я молюся, Святий Юріє! Поможи мені! Дай, щоб здійснився мій сон! Щоб усе — до найменшого — було так, як це мені снилось. Ти ж бо знаєш: не тому не вбив я Шакра, що не вмію володіти зброєю! Все це — вино, прокляття на нього! Вибач же мені, Святий Джигіте! Вір мені: ніколи більш не стягну я такого сорому на свою голову. Ніколи більш не схибну, хоч би й ніколи вже не довелося скоштувати вина... Вбий мене, як останнього джіна,

блискавкою, що нею гасаєш ти по небі під час громовиці, так — убий мене, і ще гірше покарай, якщо я збрешу. Пішки піду до Тифлісу. Там знайду твою церкву, або хоч образ твій. Не може ж бути, щоб такий великий джигіт, ще й Святий, не мав у Тифлісі своєї церкви! І всю зброю ворогів своїх принесу тобі в подарунок. Це я — Панталеймон-Алі-Оглі обіцяю тобі!

Ще раз аж до землі вклонився Джеміль і, заспокоєний каяттям, знову ліг. На душі в нього прояснилось. Немов вітрець розвіяв пекуче почуття образи, бо ж його честь тепер знову очиститься від усякої плями.

Однак сон не вертався. Джеміль поглянув навколо себе. І такою милою, такою святою видалася йому ця напівпорожня ченцева хатина. Таким тихим, рівним огником горіла синя лямпадка перед хрестом. Ніжним, лагідним промінням освітлювала вона Христове обличчя, грубо вирубане з каменю, і зачіпала сяйвом поличку з книгами та церковними речами. Під другою стінкою на низькому ліжку спокійно спав отець Амвросій.

Свята тиша немов ніжною рукою торкнулася Джемілевої душі. Йому хотілося ще щось дати Святому Юрієві. Щось надзвичайно гарне, небуденне, вийняткове. Хотілося, щоб і Святий відчув таку ж промінну радість, яку відчував у цій хвилині він — Джеміль. І зненацька, справді, небуденна думка впала йому до голови. Він зложив руки, притиснув їх до свого, вщерть наповненого серця й жагуче промовив:

— Кожному ворогові, якого вбю, — присягаюся тобі, — відріжу я праве вухо. Усім — усім! На струну, як намисто, нанижу ті вуха. І на образ твій, Святий Юрію, повішу!... Гарне це буде намисто, ах,

гарне!... Нехай!... Нехай і небо, і земля бачать, як помагає Святий Юр і яку за те пошану має!... — Панталеймон підніс голос і урочисто проказав: — Так учиню я, Джеміль-Алі-Оглі, що в пятницю охрищений Панталеймоном! Це обіцюю тобі, Святий Юрію! А ти ж і сам знаєш, що ніколи не був брехуном єдиний син мого батька... Амінь.

Отець Амвросій вчув тільки останні слова. Він непомітно усміхнувся й радісно крізь сон промовив собі в душі:

— Ні, таки добрий буде християнин із Джеміля-Алі-Оглі!...

МОЛИТОВНИК

... „Misericordiam volo et non sacrificium“.

бом Торелі — матері й синові — щастило у всьому. І не дивина, коли в їхній хаті був такий молитовник! З самого Риму, з прощі святої принесла його стара Асунта. Сам Папа власноручно благословив його, благословлячи ж, ще й пообіцяв:

— „Молитимусь — сказав — за тебе і всіх твоїх“.

— Те всім, до кого з прочан промовити зволить, обіцює Святіший Отець, Тіа Асунто. Всім! — збивав Асунтині гордощі дом-Дженаро, парох. Пересвідчився бо падре, що старших людей на пиху, як рибу на гачок, хапає лукавий.

Таж Асунта знала, що знала:

— „Коли їй увічі Папа обіцяв, що молитиметься за неї, — то й молитиметься й за неї — Асунту, й за її синочка-одиначка Панталеоне. Як же інакше?

І — видко, що з тих „особистих“ папських молитов сходило на Асунту все добро, що може собі людина бажати. Дав їй Господь сина доброго, найліпшого рибалку в селі, побожного, працьовитого, до всього беручкого й до матері уважливого. Ніколи не повертав Панталеоне з ловів із порожнім човном. Тож і на свічку до храму Божого, і на новий фуляр завжди мала Асунта свіжий гріш. Добудувала з сином

і хату, що її розпочав був ставити ще покійний чоловік. Мала її таку майже, як парохів дім: чепурну, чисту й завжди в порядку. А як Асунта, хоч і дужа всім тілом, почала в осени нездужати на ногу, — добрячий син подбав і про служницю — не служницю, а все ж таки — помічницю. Була це сирітка Лючета, що з хати до хати тинялась, поміж чужих людей сновигаючи: там тиждень, там місяць, але постійного житла ніде не мала.

— Візьмемо малу до хати на стало, — сказав Панталеоне. — Не обїсть, а часом вам, мамо, таки й до помочі стане!

І добре зробив, бо ж і старій на душі веселіше, та й малій „у бабусі“, як у Бога за пазухою. Виспівує мале дівчатко та дзвонить сміхом і в хаті, й поза хатою, аж заздрощі беруть декого.

Та кого ж, як не Памфіла.

Був рибалка, як і Панталеоне, звинний, як вітер, здоровий, як море. Та все ні до чого, коли нема в людини долі. На простір вийде, самий дрібязок принесе; пощастить на ловах — то не продасть і половини. Був сирота й не міг дати собі ради. Хата старіється, а часу та й грошей не вистачає, щоб до ладу привести. Оливи в садку — немов чорти з них мотузи крутили: самий вузол та дуплина й — звісно — нічого не родять. Та, що вже там! Неначе таки хтось того поставного парубка наврочив, бо ж до всього ще й закохався Памфіло в найгарнішу дівчину в цілій околиці.

Рожева, як зоря, крутобока, мов новий баркас *, вилискувалась Кармела. Засміється — немов сонце на хвилях заграє, а поглядом і хворого з ліжка зведе. Але останніми часами мало коли сміялась Кар-

* Великий човен із веслами.

мела до Памфіла. Хіба що зачепить ущипливим жартом. Але ж на Панталеоне, як і всі дівчата, оком накидала. Та Памфіло не з тих, щоб від дощу під стріху ховатись.

— Ой, не моргай ти, дівко, на інших! Будеш таки мені жінкою, Кармело!

— А, звісно! — на те йому красуня. — Он бачиш Божого янгола-хоронителя на скелі? — показала на святу статую, що від лиха захищала рибальське село.

— То що?

— Отож, тоді піде з тобою до шлюбу Кармела, як той янгол камяний до моря крилами обернеться! — А сама мало не посікла на локшину смушка, що його клепала. Січе, січе, а на очах — сльози, уста міцно затиснені, аж зуби скрегочуть.

І бачить Памфіло, що й тепер не проти нього Кармела. Тільки глузує нечистий над ним і його долею. І присягнув на всіх Святих юнак, що таки долю до себе приверне.

З того дня мав тільки одну думку: святий талісман — молитовник Асунтин мусить бути його, бодай хоч на якийсь час. Як хмарка, що з неї повстає сироко**, виплила з Памфілового серця та легенька думка. А за хвилю вже, як сироко, піднімала в його душі хуртовину. Не бачить і світу білого. Замість із хлопцями на море йти, сидить і сидить біля янгола, на простір дивиться, сам у собі все ті самі думки переполіскує. А що був парубок чесний і побожний, не звик ходити манівцями, добувати чогось хитрощами та крутійством, тож спробував отверто:

— Продай, брате Панталеоне! Тіа Асунта знову бо на прощу піде й новий, ще може ліпший, принесе!...

** Сироко (sirocco) — південний гарячий вітер, що дме з великою силою.

Панталеоне подивився зневажливо, як на дурня, й сплюнув:

— Запитай у дом-Дженаро, як тих людей звуть, що за гроші святощі купують? А тоді прийдеш мені сказати, як маю тебе кликати.

А Памфіло лагідно:

— Ну, то дай у найми! На місяць, або хоч на тиждень. За місяць буду тобі півроку в наймитах служити без платні...

Панталеоне опік його призирливим поглядом і відійшов мовчки.

Таж це не помогло. Мов скалка в босу ногу, впялася та думка в Памфілове серце. Її одну вважав за спасенну. А що вже вирішив навіть і згрішити, щоб хоч на час молитовник привласнити, то признався наперед на сповіді, що, мовляв, украв він чужу, дорогу книгу, яку — однак — обіцює повернути. Та не надовго полегшало на серці й по сповіді. Бо ж в неділю — саме в квітну — все село бачило, як при виході з церкви Панталеоне подав свяченої води Кармелі. Вона ж — прийняла ту воду й христючись усміхалася до Панталеоне.

Увечері приловив Памфіло Кармелу на скелях біля янгола: — Бережи своє життя, Ragacca. Чи гадаєш, що Памфіло з тих, що жартують?

— Ragacca кози пасе на скелях. Мене ж, хлопче, коли забув, Кармелою хрищено.

— Знаю! Але бережись, Кармело! — вхопив дівчину за руку. Вона крутнула руку, вперлась у боки й глянула Памфілові аж у саме серце:

— Ні тебе, ні жадного іншого не злякаюсь. Чи жартуватимеш ти — мені байдуже, я ж сміятимусь, до кого схочу. І за кого схочу, за того й піду. Досить уже сміялися з мене через тебе...

І нестримним потьоком полилися нарікання, що

життя вже їй нема від часу, коли хлопці відкопали жабячий кістяк за цвинтарем у комашиннику. Всі сусідки та інші баби тепер їй, Кармелі, допікають тією жабою, ніби вона жабячими вилицями — подумаєш! — чарувала Памфіла...

— Ліпше нехай мене хвилі об скелі розібють, як через тебе й далі маю зносити той глум...

І не встиг парубок рота відчинити, як пурхнула Кармела за відламки скелі, затуливши лице передницею. Таж, видко, не плакала довго. В понеділок побачив Памфіло її з Панталеоне: привселюдно на майдані розмовляла. Побачити побачив, але й пари з уст не пустив. Обминув, неначе незнайомих. У вівторок — ізнову — до Асунти в хату бігала, нібито глиці їй потрібно було позичити. Як меч Мадонни Дольорози, прошила та глиця Памфілове серце: справді не велося! В святий четвер ходив сумний, за те ж у Велику Пятницю не один односелець покрутив головою, побачивши Памфіла: навіть уранці в церкві не був, а сидів у трахтирі вдовиці Сільвії. Не пив, — тільки думав. Думав аж до півдня. А як замість дзвонів задерчали деркачки, замовив вина. Тоді вже пив склянку за склянкою, аж до вечора.

Та вино не йшло йому в голову й не робив бешкету. А як смеркло, попрохала його шинкарка:

— Хлопче! Може б ти вже йшов собі звідсіль! Коли сам минаєш храм Божий, то нехай уже хоч я — грішниця до Гробу Святого навідаюсь...

Памфіло торохнув кулаком по столі: закляв, як поганин, і твердою, хоч і важкою, ходою вийшов із трахтира. Вітер опалив його вже запалене хмелем чоло й затуманив думку. Видалося йому, що надворі темніше, як було, а та темрява проковтнула його, мов хробака риба. Навмання подався до янгола.

Кожному відомо: коли повіситься звичайний

грішник, враз зривається сухий вітер. Що ж казати про святу Велику Пятницю?! Тож на Юду дмухнуло з моря таке, що й сам Вельзевул не второпав би, що саме починається: сироко, чи трамонтана*?! Жбурляло світом, зривало хвилі, кидало піском у шиби, випалювало очі й валило з ніг. А небо прищулилось над морем, готове вилити в нього всю свою чорність.

Село мов вимерло. Чорні вулиці з щільно позатулюваними вікнами були цілком порожні. Тільки Памфіло, хитаючись від вихору й хмелю, пригнувшись до землі, наближався до хати Торелів. Стукав у вікна, й у двері. Відходив і повертався знову й знову стукав. Надаремно. Було тихо, як у могилі. З розпуки труснув головою й натис плечем двері, аж рука сковзнула на клямку й вони легко відхилилися. Двері були незамкнені.

Аж тепер згадав Памфіло, що Панталеоне нема в селі. Ще вчора звечора подався він, як звичайно, на гору біля Вієтре, щоб поклонитися гробові Сан-Панталеоне, свого святого патрона. Ходив на цю прощу щороку, й здебільша — разом із Памфілом. Якби не вітер, то вже був би вдома. А так, — мабуть прийде аж завтра. Ще й ліпше, що вдома — самі баби...

Потомлені жінки полягали, як почалась хуртовина. Ніхто з них не чув, як Памфіло відчинив із сіней двері до пекарки й засвітив сірничок. Лючета спала в глибокому ліжку, подібному до труни, з великою хусткою на голові. Тоді відчинив двері до ліжниці. Стара лежала, мов мертва: руки на грудях, обличчя спокійне, трохи зеленаве від зеленої лямпади, що блимає перед статуеткою Мадонни. Мякий промінчик гладить стареньку по зморшках та щирим

* Сильний північний холодний вітер.

сріблом покриває сиве волосся, що блищить, мов авреоля.

Памфіло задивився. Прислухався, мов на кораблі, як вила буря, й погляд його впав на блискучий ріжок кованих окладинок святого молитовника, що виглядав з-під великої подушки. Затремтів, як у пропасниці. Простяг руку й ухопив назад. Тяжко зідхнув і рішучим рухом висмикнув книжку з-під подушки. Вмить був уже коло дверей. Але стара, що не чула його дужого стукання у вікна й двері, зненацька зірвалася тепер із ліжка, неначе чекала на цей мент, і враз счинила крик. Кинулася на злодія, дігнала його в сінях і вхопилась за молитовник.

У Памфіла стало волосся на голові. Крик старої оглушував його, а її збожеволілі, несамовиті очі сліпили в пітьмі. Страчений!... Не втекти!... Ганьба на віки!... Але ж чудодійний молитовник уже в його руці!... Тож щастя з ним — і він переможе в боротьбі... З ким? Зо старою бабусею бореться він — такий силач?! Але ж і вона вчепилася його, як дика кітка... О!... Як? Як же це можливе: вона таки видерла в нього з рук свій скарб?...

Памфіло одурів. Осліп і оглух. Розмахнувся й без свідомости своєї сили вдарив Асунту під груди. Тільки гикнула й упала навзнак, розкинувши хрестом руки. Книжка розгорнулась і мов метелик на розпростертих крилах, злетіла старій на груди. Памфіло вхопив талісман, обернувся до дверей і остовпів. На вихідних дверях, перегородивши дорогу, стояла Лючета. Боса, в довгій сорочці, сама біла, як і сорочка, була вона, як зява янгола. Памфіло переступив через трупа й порачкував знову в пекарку. Ноги йому вгинались, за горлянку душили судороги, зуби цокотіли, як у пропасниці. Божевільними очима дивився на відчинені білі губи дівчини, що не могла видати

з себе звука, й почув, як перед сінешними дверима хтось обтрушує ноги.

Панталеоне!...

Ця думка немов шпигнула його ножем у серце. Метнувся в ліжницю, шпурнув собою у вікно, зірвав віконницю й пірнув у чорний вихор ночі.

Але чорна ніч не закрила його від ще чорнішої Панталеонової помсти, що загнала злодія аж до моря. Ховався в скелях. Потім чіплявся за відломки, звисаючи над скаженим морем, і надаремно шукав опори для ніг. Тремтів від фізичного й духового напруження, але твердо вірив: поки святий талісман із ним, ніяке лихо скоїтись не може. Притискав книжку до грудей і тримався скелі, як ящірка. Та не зір і не погляд гострих очей, призвичаєних до хуртовин, а палаюча помста керувала Панталеоновою рукою, коли він перед погонею за злодієм, сам не тямлючи нащо, вхопив у сінях довгий мотуз. Тепер, мов аркан, шпурнув він його під скелю, де висів Памфіло.

— Чи ж можливе?... Кінець?! — затріпотів усім тілом зловлений і заплющив очі. А мотуз гадюкою тиснув йому рамена, руки й зривав із скелі. Але ж Памфіло чув на собі молитовник: металева застібка міцно вдавилася в тіло на грудях. — Як же це?... Кінець? Ще до кінця далеко!...

Та думки розбігалися перед прокльонами, що все ближче й ближче зривались зо скелі й, мов каміння, падали на голову Памфіла, що одчайдушно чіплявся за кожний виступ, за кожну заглибину й висмикувався з мотуза. Але ж обкручений об камяну статую янгола, напнутий, мов струна, мотуз усе коротшав. Ось уже відчуває Памфіло на собі погляд палаючих Панталеонових очей, ось уже чує дотик його залізних пальців до свого плеча. Ще вчув — і це було останнє його свідоме почуття, — як чудодійна книжка

сковзнулася йому по грудях. Притримав був на хвильку ліктем, але тільки на хвильку: молитовник полетів додолу, в море...

Над Памфілом покотилася темна хвиля й поглинула з-перед нього ввесь світ. Він зомлів.

Коли ж прийшов до тями, не міг збагнути, що саме дошкульно тисне йому руки. Напружив всією силою стерпле тіло, як риба, вхоплена рукою, але ж не міг рухнутися.

— Смикай, смикай! Поки засмикає тебе смерть, як повішеного пса, — зачув голос Панталеоне. — Най чорти розвяжуть тебе на останньому суді, злодію!

Панталеоне плюнув на звязаного Памфіла й щосили штовхнув ногою старий човен без стерна. Памфіло вчув, що під човном уже бурлить вода, що жадібно хапає його й відносить від берега.

— Бодай же й сам ти згинув без каяття! — гукнув високим, жіночим зойком, але без злорадости в своєму прокльоні, бо ж знав, що сичання шалених хвиль захлеснуло його істеричний покрик.

*

Тисячу смертей протерпів Памфіло.

Сироко, як диявол, що вирвався з пекла, мішав небо, море й землю в прадавній хаос. І все далі в той хаос гнали човен Панталеонові прокльони. В божевілля шаліючих хвиль ніс його осатанілий вітер, але човен не потопав. Коли ж жовте, як обличчя мерця, сонце виринуло нарешті з-поза хвиль, — побачило воно у човні смерти безвільну, безтямну людську ганчірку. Але вихор вичерпав уже всю свою сердитість. Ще раз широким подихом прогнався морем, немов тепер за останнім разом хотів виплеснути його все до дна на беріг, закрутив мотузом хвилі, що піднесли до неба свої білі руки, і зник, пірнувши в безодню.

Розколисані води важко спускали обезсилені груди. Море ще зідхало, хлипало й нарешті, зовсім зморене, заснуло. Тиша небуття молошно-білим саваном неба застелила всі простори. Човен смерти стояв нерухомо на мертвій поверхні втомленої води.

Тиша й спокій опамятали півживого Памфіла. Ледве підвів важкі повіки на обличчю, опухлому від ударів. Глянув без думки і нічого не пізнав. Голова тяжіла, мов камяна брила. Тіло було наче чуже. Ні поворушити його, ні кудинебудь посунути.

— Може він умер? А це може „той світ“?! — несміливо прокинулась перша думка.

Але тепер відчув, що цілий горів від спраги. Пекли потріскані солоні губи. Язик у роті виростав, як сувій сухого й шорсткого сукна.

— Ні, ще живий. Смерть оце зараз прийде...

Як страшно чекати її в нерухомій тиші глибокого спокою!...

Стихли в душі прокльони, ненависть, заздрощі й бажання. Було тільки без краю жаль за скарбами життя, що їх так марно прогаяв.

— Ох, дурню!... Чи знаєш ти, що ти мав життя?!.. Жит-тя!... А хотів чогось ще?... Убогий дурню...

Виплила сльоза й потекла, повільна, тепла, лагідна, як дотик дбайливої руки.

— Убогий дурню!...

Тиша уважно й співчутливо мовчала. Слухала, як сповідник.

— Боже, Боже!... Ось він умре без сповіди, в святі дні... Як скотина... Як же можна — без сповіди... коли він сподіяв такі жахливі злочини?... Спровадив зо світу невинну бабусю... Довів товариша Панталеоне до того, що той кинув його смерті на поталу... Кармелу...

Мигнуло на мить в уяві: зо скелі, де камяний

янгол, кидається вона в море... Смертельний гріх бере на душу. Як же вмерти йому без сповіди?...

Посвячений молитовник украв, пограбував і... в морі втопив...

От чому смерть гордує ним! От чому не вхопив його навіть сироко!... Боже, Боже!... Не хоче море прийняти його, проклятого...

Дрібні, рясні сльози падають у човен. Чи ж це вони дзвонять так?... Як дзвони на Angelus?... А може це, нарешті, дзвонить по ньому той „дзвін смертельний", що зявляється над хвилями, коли тоне корабель, і дзвонить, розгойданий невидною рукою, плаче по тих, що позбавлені відпочинку на освяченій тисячами храмів землі?... Але, як же вмерти без сповіди, й навіть без хреста?...

З надлюдським зусиллям почав виривати стерплу руку. Не на те, щоб рятувати життя, ні, хоч душу захистити знаком життя від вічної смерти. Ось трохи починає вже суватись правиця. Вперто сіпав нею, мов рухав пилою по товстелезному стовбурі. Перетертий обламком мотуз таки пустив!

Мертвими пальцями помацав Памфіло себе по грудях. Шукав під пошматованою сорочкою хрестика з відпустами в годині смерти. Нарешті намацав пучками медальку і притулив її до уст.

— Дяка Тобі, Господи!...

Але цілуючи хрестик, почув під губами вогкий папірець. Трохи підвів голову й підніс до очей клаптик — пожовклий ріжок сторінки з книжки. А на ньому ледве можна відчитати тільки одно латинське слово:

...misericordia...

Приспане серце застукотіло швидко-швидко, збуджене надією.

— Боже!... Та це ж — з чудодійного молитовника!...

Що з того, що книжка впала в море?! Ось тут же в нього на серці частинка тієї посвяченої книги. Таж у цім же клаптичку така сама сила... вся... вся його свята сила!

Misericordia...

Прикипів устами до святого слова.

Що йому тепер — море, безодня й смерть?! Милосердя Боже з ним!...

— Господи! — залилася молитвою душа. Тим, кого я штовхнув на шлях пекельний, пробач! Не мені, то хоч їм — невинуватим!... Пробач! — і пірнув у молитву.

Солодка тінь прохолоди покрила його, а шепотіння тисяч побожних уст повторило довкола нього:

— Misericordia...

Що за шепіт? Чиї голоси?...

Памфіло знову підвів голову, тепер — уже трохи вільніше. Розплющив очі — і вмить заплющив знову. Сліпуча завіса світла, каскади проміння, хмари блискучого мерехтіння заливали все перед ним. Але це неймовірне світло не пекло — не боліли очі. Тільки не розумів, як може людський зір видержати таке неземне сяйво?!

Розплющив очі знову й розпізнав спочатку величезні разки перел. Сплетені в цілі ґірлянди, висіли вони повними гронами. Висіли між прозорими, як вода, колюмнами, спадали з блакитних, як небо, склепінь. А між тими колюмнами з аквамарини, під сафіровою банею велетенського храму, обгорнений переливчасто ніжною піною широкий вівтар з великим-великим хрестом із прозорого золота. Від хреста — проміння, як від сонця. Й відбивається воно в тих безчисленних гронах, що заломлюють у собі сонячні промені, у вогких, немов теплих перлах, що безконечними разками оплели всі стіни храму, вкрили всі

вівтарні сходи, огорнули всі храмові свічі, сяючи блідими зорями в тім святі найяснішої ясноти. Але ж, як ці перли нагадують сльози!... Живі, тремтячі, теплі сльози молитов і каяття!...

Велетенський храм вщерть повен людей. Скрізь, куди сягає зір, легенько коливаються людські постаті, як водяні рослини на дні морського заливу. І кого тільки тут нема? Натовпи моряків усіх народів, ще мабуть більше — рибалок. Вояки, жінки, ченці і люди, одягнені, як одягаються тепер, і в таких одягах, як бачив Памфіло на образках у книжках. Тісно, щільно присунулись один до одного, злилися в одну масу й гермелінові порфіри, й голі тіла, й стародавні золочені лати, й чорні фраки, й білі хитони, й брунатні ексоміди. Всі скляним поглядом, повним благання і вдячности, впялися в ясний вівтар, а перед ним — безліч прозорих постатей: священики, єпископи, й навіть — Святіший Отець Папа. Ось, всі вони, осяяні, радісні, обертаються до храму, а їх лагідні голоси, немов із одних грудей, краще за музику ніжних варганів лунають у безкраїм просторі моря:

Surrexit Dominus de Sepulchro...

— Сьогодні Великдень... Христос воскрес із мертвих! — зривається в екстазі Памфілова душа.

Могутній натовп одним акордом підхоплює слова духовенства. Широко, на ввесь простір моря розливається радісний переможний спів, аж блисками золотих хвильок тремтить увесь прозорий підводний храм.

Співає й Памфіло, й оглядається, чи багато ще за ним лунає голосів... Ой-ой!... Скільки ж їх! Довкола — повнісенько суден. І сучасні броневі кораблі, й стародавні кругло вигнуті, й знані тільки з образків триреми з гребцями. А вже вітрильникам, тим гостроносим, з безліччю чистих вітрил, мов піря на білих

лебедях, — не можна побачити й кінця-краю. Скільки ж їх приплило сюди, до цього ясного храму погонулих!... І на всіх суднах — натовпи людей, а їх очі й серця спрямовані до вівтаря. У багатьох у блідих руках — молитовники.

Боже! Таж і він — Памфіло має бодай маленький шматок святого молитовника!...

— Боже!... Misericordia!... misericordia!... — нестримним криком-благанням покриває всі звуки могутній Памфілів голос.

А йому у відповідь, і над поверхнею вод, і з морських глибин, і з усіх сторін лунає переможно радісне Surrexit...

*

— Ох-ох-ох!... Такого сумного Великодня й найстарші в селі не памятали! — сперлась на руку, згадуючи, стара Асунта. Захитала сивою, як морська піна, головою й, подумавши, продовжала:

— Що вже й казати?! Сам дом-Дженаро, хоч як умів підбадьорювати людей, а й той блукав, мов чорна тінь. З суму, з розпуки. — „Христос, — казав панотець, — у пекло до грішників зійшов, а до нас неначе само пекло піднялося в цю святу ніч!“.

Бо ж, слухайте но! У велику суботу вже пізно, мало не перед самою резурекцією подав владі сам на себе скаргу мій єдиний Панталеоне!... Сам!...

Ох-ох-ох! Люду хрищений! Одна тільки Mater Dolorosa знає, що перетерпіла тієї ночі Асунта Торелі!

Стара схрестила руки і підвела до неба очі, відкинувши назад достойну, сувору голову.

— От так моє горе тоді мене, мов на хресті, розпяло. Я тому тільки й жива залишилася, що були святі дні й усі мої страждання Господеві милосердному жертвувала.

Замовкла, схвильована подіями, що вже так дав-

но минули, але в її згадках були живі та ясні, немов учора відбувались.

— Сидів орел мій замкнений, як Варава! Мій Панталеоне... В такі дні! Бо ж сам признався (ніхто б і не знав про це!), що вбив Памфіла. — „Убив, каже, в море кинув хуртовині на поталу, щоб той злочинець не мав і похорону християнського, не то щоб сповіди та каяття!“ Так наговорив владі сам на себе.

Ну, а ще того ж таки вечора вже ціле село знало: вкрали в Асунти святий, посвячений молитовник, саму ж стару бабу — себто мене — потовкли майже на смерть. Хто зробив? Напевно годі сказати. Бо ж єдиний свідок злочину було мале дівча — наша Лючета. А вона: — „Диявол то був!“ — запевнювала та, як на сповіди, присягалась: — „Диявол! З обличчя чорний, як сажотрус, очі — мов жарина, а вином смердить, як стара бочка. До Памфіла ж — ні-ні... Ні трохи не подібний“.

Її допитують: — „А може ж таки був то Памфіло? Згадай! Поміркуй!“ — натискав на неї берсальєр. Довелося таки згрішити: у святі дні по нього посилали аж до містечка. Вона ж своє, тільки плечима знизує: — „Де ж таки Памфіло, коли стрибав аж під стелю! Таж Памфіло не має ані хвоста, ані копит! В того ж — кігті на синіх руках, а зуби вишкірені, як у пса, здоровенькі, от такі!“

Та воно й усі в селі так само гадали: спокуса на наше тихе село; диявольські, мовляв, штучки! А на такі речі, хоч ти й десятьох берсальєрів поклич, — що вони порадити можуть?! А як же б і справді не спокуса — коли наш янгол-хоронитель, що зо скелі благословляв наше море, раптом обернувся до моря плечима, а на село підвів свою святу руку?! Ще й похилився трохи наперед, неначе зривається до лету!

Ой, Господи, Мати Пречиста! Як тоді люди налякалися, як наполохались! Кожному бо ясно, наробили ми такої гидоти, що вже й опіка Божа нас відцуралась!... Бо ж щороку приходять сироко й трамонтана, але ж за десятки літ ніколи жадна й не поворухнула мармуровим янголом! А тут тобі й маєш! Звісно, люди й удень і вночі перед святою статуєю навколішки падали, землю на знак покори цілували. І тільки одна Кармела, немов сама не своя, не відходила від святої статуї й на мить, та все не на янгола, а на море дивилась. Півтретя доби чекала. І хоч ти їй що, а вона своєї: — Ой, вернеться Памфіло, вернеться! — усім говорила. — Кажу вам: якщо й мертвий, то воскресне. Милосердя Боже більше від його страшних гріхів. Вірю в це. Знаю! — а сама до янгола мармурового, як до рідної неньки тулиться.

Вероніка, бабуся, що лікувала людей ліпше, як лікарі, й пізнавала хвороби першим поглядом, мов приятелів, як лише глянула на Кармелу, — стару бо привели на скелю під руки, — то тільки покрутила коло чола пальцем:

— Не жалійте її, не жалійте! — Свята Мадонна вже пожаліла її, й позбавила сердешну розуму, щоб не розуміла вона свого горенька. — Перехристила здалеку Кармелу, та й знову почовгала до хати.

Отож таке було тоді свято. Таж хлопці, звісно, шибеники! Їм що? На Великдень щороку впоряджує молодь перегони на човнах. А тоді ж море було тихе, як сон. От, і подалися підлітки аж ген-ген...

А тим часом старші порадились та й пішли до панотця, щоб впорядити процесію, щоб помолитись миром-громадою на березі, біля Святого Янгола, з кадилами, зо свічками, з Найсвятішими Дарами. І добре надумали. Як уже з церкви виходили, як тільки хоругви порозцвітали квітами на сонці, а дзвіночки сріблистою росою окропили душі, — впала людям

туга з серця, як та брила камяна з Гробу Господнього.

— Ave Maris Stella! — почала стара Вероніка, що її вели попереду всіх, бо ж було їй тоді вже 102 роки! — а ввесь люд, як одні груди, підхопив, якби з землі звів: Dei Mater alma...

Дарма, що ніколи ніхто й не чував, щоб цей спів у процесії співали. А все ж було це добре, бо таки Свята Мадонна заступилася за наше село. Ще й досі пече мене жаль, що не була я там і на власні очі не бачила того чуда. Але ніби трохи бачила, бо ж таки Лючета мене з ліжка підвела й на поріг винела, тож і я чула побожні співи. А потім стільки раз про все розповідалося, що наче б я все сама бачила на власні очі.

Так сиджу, отож, я під хатою на стільчику, ледве дух відводжу, коли це — гульк! — аж біжать до нас люди. А попереду всіх Антоніо Довгоносий, і ще здалеку гукає щосили:

— Тіа Асунто! Тіа Асунто!... Не бійтеся нічого: все буде гаразд!...

Добіг та просто мені в руки й пхає мій чудодійний молитовник.

Мені мову відняло, й запитати не можу: де, як знайшовся? Але ж Антоніо, паламарів син, що має найліпший зір у цілій околиці й перший бачить човна на обрію, кажуть, як виходила процесія на скелю, мало не стрімголов кинувся під скелю й між тернами знайшов мій бідний молитовник! Майже цілий був, тільки одна сторінка пошматована й без ріжка, от того, що знайшовся на грудях у Памфіла. Ну, та — звичайно — оправу побито... Як до мого Панталеоне голубчика, так до святої тієї книги припала я всім серцем. Але паламар, що прибіг разом із іншими, відібрав молитовник у мене й відразу покропив свяченою водою, бо ж ніхто не знає, чим може лукавий спокусити людей. Як потримала я святу книгу в руках — то знову ожила в мені повна віра: певна стала я, що Господь Святий не допустить, щоб у такі дні добрі люди накоїли пекельного лиха. Повірила і я тоді разом із Кармелою, що таки повернеться Памфіло. А вже, як нам море поверне живого Памфіла, то й віддадуть мені мого Панталеоне.

І що ж ви собі гадаєте?... Ще процесія й до храму не дійшла, як прибули хлопята з моря. А на вітрилі принесли, щоправда — ледве живого, геть чисто потовченого, майже голого, в синцях, опухлого, як опудало, бідолашного того Памфіла. Не вхопив його і той страшний буревій, не забрало й море. Його човник заклинився між дві скелі, що їх звуть „Скелями Мертвих“, а звідтіль уже й забрали його наші хлопчаки. Принесли, як воскреслого Лазаря просто до панотця, нашого падре. Але ж і поблагословити сердегу, як слід, не встиг дом-Дженаро, як немов девятою хвилею наднесло Кармелу. Впала перед вітрилом, і плаче, і сміється, про сором дівочий забула: сказано ж — причинна! Таж ніхто їй того за зле не взяв, бо всі так зраділи!... А Кармела голосить: — „Пробачте, люди християнські! У всьому одна я винна. Всю біду на село я, я — грішниця — накликала. І Янгола Божого на скелі повернутись примусила!“

Бо ж таки — й справді — Янгол повернувся! — „То — говорить — він знак дав, що ми поберемось з Памфілом!“

А Памфіло ледве розплющив одно око. З нього виходив такий жах, як із відчиненої труни! — „Ні, — відказує, людоньки! Не Кармела, невинна, візьме мене, а ота вдова з деревяними ногами, що шибеницею зветься! Я — душогуб!...“

Ну, та що вже там довго розводитись?!... Аж то-

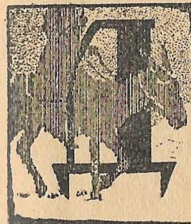
ді він повірив, що мене не вбив, як його принесли до мене на парусі. Почала я його пестити — жалувати, аж тут і мого соколика пустили. Прибіг Панталеоне — живе чудо Боже вглядів, та й дарма, що хлопець він — із заліза кутий, — як не заголосить, неначе немовля в колисці! Аж людей жах охопив!... І мене цілує, й до Памфіла припадає, а потім ухопив молитовник та й поклав його ворогові на груди!... Боженьку, Боженьку!...

Отсе ж перед місяцем повернулася я знову з Риму. І знову Святіший Отець, Папа, благословив мені молитовник, новенький, і знову сказав:

— „Молитимусь і за тебе, бабо, і за всіх твоїх односельців!“

Ходіть но, сестроньки, покажу вам ту святу книжечку!...

ПОКУТА

он Альонсо Гомес, нотар, неохоче ладився до подорожі.

Ну ж!... І захотілося зизоокому фармерові з того марного підгірського хутора вмирати в таку холодну ніч! Мало що не сто років прожив, а аж тепер, у цю негоду, пригадав собі про свою останню волю. Кажуть, що ці наварці — осли!... Осли, і навіть куди гірші від ослів! Бо ж осли принаймні тягають на собі тебе, а за цих гаспидів сам тягайся десь по узгірях та яругах у дику холоднечу, замість сидіти у теплій, освітленій фонді* „Del Gallo“ за скляночкою вина в приємнім товаристві. Щодо того умовився ще позавчора.

Дон Альонсо сердито шарпнув теплий плащ, таким самим рухом вирвав із рук старої служниці потрібне причандалля, ніби вона й за ціну свого життя не віддала б добровільно нотарського клунка, й вийшов надвір. дзвінко грюкнувши дверима. Перед ґанком тримав слуга окульбаченого мула.

Нотар люто поглянув на небо.

Зловісний вечір похмуро чави́в своїми сивими грудьми одубілу землю. Не треба бути пророком, щоб вгадати, що ось-ось, тільки не видко, скрізь запанує чорна пітьма, „мов у серці грішника“. А по-

* По-еспанськи корчма, шинок.

тім... потім, видима річ, потисне холод, або — чому ні? — подме вітер і прижене холодний, мокрий сніг... Або ще, — та Люципер зрештою знає, що буде ще!...

Дон Альонсо важко зідхнув, почувся остаточно переможений стихією та гіркими обовязками й на побажання слуги — Їдьте з Богом, ваша милість! — відповів придушеним скриготанням з усією силою досади, що клекотіла в його серці:

— Еге, з Богом!... З самим сатаною, напевне! Ледве чи Бог схоче в таку годину виглянути з раю...

Проїхавши кілька вузеньких містечкових вуличок, здалеку вглядів ясно освітлені вікна фонди: вони принадно підморгували до нього. Нотар зупинив мула. Зваблений затишком, хвильку повагався, але ж потім рішуче виплигнув із сідла. Припняв звірину під кривою вивіскою корчми і твердим кроком вступив у залю „підкрепитися перед подорожжю, що може тривати й до другого Пришестя“.

Заздрощі залили його серце. На пóкутті перед столом, де збиралися найповажніші гості, аптикар уже розповідав якусь цікаву пригоду, показуючи рухами докладно дотепні подробиці. Суддя захóдився безжурним сміхом. У інших сміх також іскрився в очах.

„А ти — їдь! Їдь із чортом, у чорну мряку!... А, бодай би ти здох ще маленький!“ — з повного серця побажав нотар своєму конаючому клієнтові, й сумний, мов exsequiae*, присів до столу. Не тільки аптикареві чи судді, — цього вечора заздрив навіть жебравому капуцинові, що он примостився при самому вогні, грів собі босі ноги й брав із рук господині миску за мискою.

* Молитви за небіжчиків.

— Чи ж може якась земна „тварина“
Поглинути більше за капуцина?

— нарешті видушив Дон Альонсо зо своєї горлянки імпровізований вірш. Та його жарт не знайшов зрозуміння.

— Але! — нехай собі відживляється на здоровячко, бідолаха! — щиро відповіла кругленька, мов яблучко, господиня фонди, пригладжуючи кучері „ratillas“, немов намальовані чорнилом на рожевих висках. А сказавши, враз втопила блискучі очі в суддю й нашорошила свої вушка на його оповідання.

І чого?... Якраз нема що й слухати: звичайна нудна пригода з судової практики, звичайно й нудно переказана, як і все, що оповідає той канцелярський сич-суддя. Та й аптикареві дотепи — старіші за стерту монету. А господиня, сенья* Санчіка, — хіба ж вона має хоч трохи серця для людини, що от так — ні сіло, ні впало — мусить вибиратися серед глухої ночі в далеку дорогу, при такім холоді, в такій пітьмі до кожного зизоокого йолопа, що навіть не вміє як слід померти?!

Нотар насупився, мов темна хмара, що оповила небо за фондою, вихилив три кухлі, один по одному, й почав збиратися, щоб відійти. Його затримали. Але тому, що аж тепер як слід звернули на нього увагу, він коротко й ображено розповів знéхотя про мету й напрям своєї подорожі. І замість бодай крихітки людяного співчуття, почув від судді у відповідь цілком дурну сентенцію:

— Почот її величности, пані Смерти, мусить складатися щонайменше з чотирьох осіб: попа, нотаря, грабаря та... хоч старих мар.

Санчіка голосно сміялась. А чого? Чого реготати

* Пані.

за кожною незугарною дурницею? А тут ще й капуцин, напхавши, нарешті, свою бездонну пельку, почав чіплятись, щоб нотар купив на дорогу чудодійний образок, що збереже його від усякої небезпеки та лихої сили. Дон Альонсо приобіцяв услужливому фрайові* „затягти петлю на горлянку“, коли він вмить не уступиться йому з дороги, й вийшов надвір.

Споночіло. Нотар мов пірнув у власний каламар, що теліпався на ремінцях біля його подорожнього паса. А тільки вмостився в сідлі, помітив, як уже й справді йде мокрий сніжок, з лукавою ласкавістю прилипаючи до його обличчя.

— „І це — Еспанія!“ — лютився подорожній. — „Хотів би я знати, що за злий-син дозволив собі дати назву найкращого краю цій злочестивій Наваррі!...“

З досади цьвохнув щосили мула бичем. Почастований мул, незвиклий до таких „дарунків“, зробив кілька скоків і спіткнувся на камінь. З ляку перед новим ударом хвіст і очі стали йому свердлом, він збочив праворуч і подався в несподіваному напрямі. Нотаря шпигнуло в серце, що мул спіткнувся на початку дороги, бо ж це не віщувало нічого доброго, й поки він надумався пильнувати шляху, — мул заніс його вже далеко вбік. Дон Альонсо не міг зорієнтуватись у гірських стежках серед пітьми, аж поки — здалось йому — виїхав, нарешті, на знайому дорогу. Але, давно вже час бути на місці, а от, ще й досі не минув каплички з червоного каменю. Напевне буде вона ось-ось, а від неї вже близько: тільки в долину, з гори.

Давно падав густий лапатий сніг. Минала хвиля

* Брат у монашім чині.

за хвилею, мул спішив, — але ж капличку немов хтось украв. Дорога й далі все йде вгору. Їздець чує це виразно з положення кульбаки, хоча й не видко нічого очима. Бо ж той сніг... що вперто вирішив покрити собою увесь цей, такий осоружний нотареві край!

Вже давно й забув нотар про тепло, що увійшло було в тіло з вином. Руки задубіли й годі керувати мулом. Та й навіщо? Звісно ж: в дорозі кожен осел мудріший від того, хто сидить на ньому. Ясно, якби не виманіжив його бичем на початку дороги, вже давно був би в теплій хаті фармера. Що ж здерти з того зизоокого за всі прикрощі, якщо він ще не одубів? — намагався вирахувати нотар, безпомічно коливаючись у сідлі.

Раптом мул став, немов заклинився в щілину між камінням. Все його тіло дрібно затремтіло і, як хитання посудини водою, затрусило трясцею і їздця. Дон Альонсо ще не встиг гукнути на мула, як вже мокра хустка міцно заткала йому уста, а шорсткі пальці зручно скручували йому руки за спиною. На думку: — „Що це?“ — почув відповідь:

— Гроші, hombre*! А ні — то швидче молись Богу!

Заблисло тьмаве світло своєрідної ліхтарні, що світить тільки одним із чотирьох боків, і показало нотареві три, давно вже неголені обличчя. Пять метких рук, — бо ж одна міцно тримала за уздечку мула, — вправлених, мов у добрих ґітаристів, швидко й по-мистецьки обмацували кожне місце його тіла. Ось його гаманець, ось калитка, каламар, ніж. Ось і окуляри. Бідолашні: не були оправлені в золото, й тому тепер забрязчали, вдаривши об камінь!

* Чоловіче!

Зустрічні порахували нотареве майно й були явно невдоволоні. Трохи відхилили хустку, щоб міг говорити.

— Але — тихо! Не галасуй, як ґалеґо,* що розвозить воду, — наказали йому. — Відповідай, як вихований „кастилійський кабалєро“: ясно, коротко й чемно. — Де сховав гроші, perro **?

— Не маю при собі більше грошей. Я саме по гроші їду. Я — нотар.

— Нотар, чи альгвазил *** — одна вам, кастилійським собакам, ціна!... Злазь!

Обшукали ще раз і для певности роздягли до сорочки. Грошей справді не було, крім уже порахованих.

— Погладь його по карку, щоб удруге не забував брати в подорож гроші. Через таких голодранців тільки задурно марнують час порядні люди!

Що було далі, — дон Альонсо не памятав. Залишилася тільки згадка, що раптово відчув під головою щось надто тверде, й мабуть те почуття запаморочило його. Очуняв із холоду. Розплющив очі й протяжно ойкнув.

Блідо-сіре небо прояснювалось над засипаною снігом невідомою йому країною. Хотів поворухнýтись, та — даремно: руки й ноги не тільки здеревіли, але набрякли від мотузів. Не було як навіть струсити з себе снігу, що лежав на ньому холодною периною.

Зненацька побачив нотар, як із боку наближається до нього постать людини. Затремтів, згадавши грабіжників. Але — на одну тільки мить. Було йому

* Мешканець найгіршої в Еспанії провінції Галісія. Ті люди звичайко заробляють на життя найтяжчою працею.

** Собако, псе!

*** Жандарм.

вже все байдуже. Навіть ліпше, якби до решти добили, щоб не мучитись далі. А все ж таки, хоч і зовсім несподівано, голосно простогнав те, що прожогом піднялось аж із глибини душі:

— Madre Santissima, vala me!* — і заплющив очі.

Минула хвилина. Довкола — повна тиша. Ніхто його не зачіпав, ніхто не вбивав. Тоді нотар знову розплющив очі. Вже дуже близько від нього, всього кілька кроків, вельми повільно, немов не йшов, а плив патер** у церковних ризах. Дон Альонсо труснýв головою. Це ж той самий образок, що хотів продати йому ненажерливий капуцин при виході з фонди „Del Gallo“!... Ну, так! Це вже йому ввижаються примари перед смертю!...

Але що дужче він вдивлявся, то більше переконувався, що бачить речі дійсні. І не те видавалося дивне, відкіль міг узятися поміж цими скелями панотець у церковних шатах, — але ж те, що самий одяг на ньому був зовсім незвичайної блідо-блакитної барви. Чомусь сáме це дуже вразило нотаря, бо ж ніколи раніш не доводилося йому бачити на священиках ризи такого кольору.

А патер, тримаючи в руках прозорий золотий келіх, немов вилитий із позолоченого кришталю, вже підступав до купи снігу, що напів сховала дон Альонса. Поставивши свій келіх на білий від снігу камінь, мовчки схилився він над нотарем. Одним рухом немов здув із нього сніг, розвязав мотузи, випростав захололе тіло й огорнув його мулячою попоною, що її залишили чи не добачили грабіжники. Тоді перехристив нотаря, помолився й, піднісши келіх до нотаревих уст, білою, мов восковою, рукою вийняв Найсвятіші Дари й запричащав його.

* Пресвятая Мати, поможи мені!

** Священик.

Аж тепер як слід отямився нотар. А очунявши, збагнув, що патер промовив до нього не латинською, але ж чистою кастилійською мовою:

— Не на смерть причащаю тебе, а на життя.

Дон Альонсо побожно прийняв святе Причастя. З ним увійшло тепло і сила. Нотар підвівся й зручно сів. Над ним усе ще стояв патер. Був він старий, мав безвиразно-спокійне обличчя, як на мармурових статуях, що прикрашують королівські гробниці.

І знову здивувався дон Альонсо дрібницею: на панотцеві не було ніякої теплої одежі, але видимо він ні трохи не відчував холоду. Мимохіть подумав нотар:

— Таки ж це ввижається мені! А може я вже мертвий і бачу мертвого?

А патер тихо хитає головою:

— Ні, сину. Це вже дуже давно минуло, як я був мертвий. Тепер, від довшого часу я — живий. Бо ж сказано: „Non mortui laudabunt Te, Domine... sed nos, qui vivimus, benedicimus Domino“ *.

— Що мовиш, святий падре?! Як це: був мертвий, а тепер — живий?

— Так, сину, от, як і ти. Ти ж гадав, що ти — живий. А ти був мертвий. Ходім. Дечого про це навчать тебе ще сьогодні інші, а про решту подумаєш вдома сам. А тепер зіпрись на мене: я виведу тебе на шлях.

По недовгій ході побачив нотар невеличке село. Оглянувся: патера вже не було. З великим зусиллям додибав до першої хати й постукав у шибу. Віконце відчинилось, але ж, як тільки сказав він перше слово, так само швидко воно й зачинилось. Стукав до другої, до третьої хатини. Однаково: його вислухували

* „Не мертві хвалитимуть Господа, але ми, що живемо, благословимо Бога“.

мовчки й мовчки зачиняли перед ним двері. В четвертій хаті нестара жінка, з лагідним виглядом, поставилась спочатку до нього, напівголого й пограбованого, дуже співчутливо, але коли почула його мову й згадку про „Блакитного Падре“, відкинула ногою його попону з таким острахом, ніби струсила зо своєї ноги отруйного гада. В пятій хаті дід, засуваючи вікно, христив його, наче нечисту силу.

Нотар посувався все далі попід хатами й стукав у кожні двері чи в шиби вікон. Нарешті таки знайшлася милосердна душа. Старезна бабуся, побачивши безсилого роздягненого подорожнього, нічого не питаючи, помогла йому увійти в сіни. Але ж, коли втягла нотаря в хату, й коли він промовив, — стару вхопив за руку дідусь:

— Що ж бо ти наробила?! — скрикнув у розпуці, завівши бабу до другої кімнати. — Що ж бо ти наробила?! Це ж — кастилієць!

— Бачу! Але ж, що мала я зробити, діду? Ми ж таки не маври й не жиди нехрищені! — сперечалася бабуся. — Як же покинути надворі нещасливу людину в таку лиху годину?

Дідусь, поважний і сухий, мов оливковий пень, пересунув цигарку в другий куток рота.

— Гм... людину... Звісно, ніби й людина, — хвилюючись, хапав він думку, що важко формувалась у його стурбованій голові, — звісно... коли голий, то й кастилієць виглядає на людину... А от, скаже тільки слово, — то вже й нема помилки. Аякже! Сама ж чула, як промовив „si“ *. Гадюче кодло! Не мовить, як хрищений, а тільки сичить гадюкою. Не дурно ж сам Господь позначив їх тією гадючою мовою!...

* Si — так. Кастилійці вимовляють „с“ немов „ш“.

Старі стояли одно проти одного, не знаючи, що тепер робити. Але стогін побитого опамятав їх.

— Хто вас привів сюди, пане? — з тривогою запитався дідусь.

— Добрий падре... в блакитних ризах, — відповів нотар.

Старі остовпіли. Вмить впали вони навколішки перед образом, не зважаючи більше на непроханого гостя.

По хвилі перший підвівся дід. Украяв велику скибу хліба, що лежав на столі, ткнув у руку нотареві й обережно вивів його надвір:

— Он там, за горбочком, коло каштана живе альгвазил. Ідіть туди, сеньоре, він вас прийме. Він — теж із Кастилії.

Повернувшись до хати, швидко одягся й звернувся до баби, що ще лежала ниць перед образом Мадонни:

— Замкни, стара! Піду до панотця. Нехай посвятить хатину. Та не побивайся так: може Господь милосердний змилується, бо ж згрішили ми недобровільно, не знаючи...

Ще того дня місцевий молодий парох посвятив дідову хату, на діда ж і на бабу наложив, як вони прохали, тяжчу покуту, щоб тим відвернути від них Божий гнів. Але ж сам повернувся додому дуже схвильований.

— Де межі людської ненависти, що сягає аж до права Божого Суду? Де шлях правди? — міркував він, роздмухуючи вогонь із сухого хмизу в залізній грубочці.

У старовинній будівлі парохіяльного дому, з товстими камяними мурами, було так само холодно, як і в церкві. Від того влізливого холоду, від сірого сумерку, що огортав країну й душу мокрою заслоною,

було ще сумніш. Ось, вже два роки, як патер Антоніо приніс сюди, в цей дикий закуток, поміж гори своє повне Божої любови серце, приніс своє гаряче бажання покласти душу свою за друзі свої. Друзі... Чия правда? Чи їх, цих запеклих, твердих, як їхні скелі, наварців, що кожного, особливо ж кастилійця, вважають майже за „антихристового брата“? Чи його, Антонія, що навмисне прийшов до цього душевно спустошеного кубла, щоб в Імя Боже довести, що й кастилієць — людина, не гірша, як і кожна інша, відкуплена Святою Кровю? Навмисне вишукав це село, де кастилійці наробили багато зла, навіть і ті, що носили рясу...

„...Ні Еллін, ні Юдей!...“ — так, це говорить Божа любов! Але та, наскрізь людська ненависть, що наростає й у добрім серці, коли його раз-у-раз колють терновими шпильками...

Підкинув знову хмизу, потер захололі руки й подивився на Розпяття на стіні. У простягнених на хресті Христових руках побачив рух, що благословить. Аж здивувався, чому досі цього не завважив? А в думці відгуком пролунали слова:

— „Не відають бо, що творять“...

Падре Антоніо сперся на віконну лутку й довго дивився на знаний суворий краєвид. Занурений у думки, що підносились понад земські міркування, не помітив, як зникли у пітьмі дімки села, вежа дзвіниці й гірські верхи зо скелями та лісами. Натомість перед його очима ніби виростав широкий екран, а на ньому почали появлятися образи з історії того, кого тут добре знали, його колишнього попередника, й звали тепер „Блакитним Падре“. Ще як питомець, прочитав падре Антоніо цікаві вістки про нього в архівах капуцинського манастиря в Мадриді, в тій сліпій вуличці, де була старовинна палата герцоґа Ме-

дини-Челі, того визначного провідника колишніх народніх рухів...

...Замовкли сухі сальви розстрілів. Усюди згасло світло. Потемніло навіть і в тих домах, де стояли Мюратові вояки. Бо хто ж, крім французів, відважився б світити по хатах у ту траґічну ніч другого травня памятного 1808-го року?...

Глуха мовчанка оповила Мадрид. Ніч накрила милосердним завоєм жалоби країну, залиту кровю своїх власних дітей. Самітня постать виринула з переплутаної сітки опустілих вулиць. Завита чорною загорткою чорна пляма в чорній пітьмі... іде-не-йде... тримається стін, хитається й заточується, мов непритомна чи пяна. На хвилю, спершись на мур, стоїть нерухомо, то знову, зірвавшись із місця, лине сновидою далі, все далі.

Вимоталась на вулицю Магдалини, звернула поза ріг, у вулицю Дель-Леоне й тінню-привидом вліпилась у браму капуцинського манастиря. Не дзвонила, щоб не будити тиші, тривоги і підозрінь. Легенько постукала молоточком, завішеним на ретязі під заґратованим віконцем. Дарма, що за мурами манастиря — жах, пітьма й смерть, а може якраз тому — віконце відразу відслонило свою деревяну повіку. З-під неї виглянули старечі пригаслі очі. В дверях цокнув ключ і дзенькнув засув:

— Це ви, донья* Франциска? Входьте швидче!

У глибині довгого низького коридора самітньо конала зелена лямпадка перед великим Розпяттям. У неосвітленому вестибюлі стояв нерухомо капуцин, ховаючи руки в рукави, а до них доторкалася біла довга борода. Здавалося, що він був спокійний, тільки ледве помітно здригались вузловаті кінці по-

* Милостива пані (по-еспанськи).

яса, виявляючи тремтіння його тіла, що не трималося твердо, обезсилене чи то старістю, чи страхіттями цього дня.

— На Мадонну й Святого Нашого Патрона, фрай Франциско, — священика!... Там ще є живі... Просять сповіди...

І донья Франциска притулила піднесені руки до свого зморщеного обличчя. Монах, перемагаючи своє зворушення, глибоко зідхнув і також тихо запитав:

— А парох із Сан Мільяно?... Невжеж і його?... — затримався й не мав сміливости вимовити страшне слово.

Франциска похитала головою:

— Ні, ні! Живий... Але вигнали його... Зомлів він, сповідаючи... Триста вісімдесять шість нараз пригнали їх на смерть... Фрай Франциско! Жінок і дітей!... Боже змилуйся!... — Донья Франциска не витирала сліз, що плили по її малокровному обличчі, ніжному, з гармонійними лініями колишньої краси. Висока і струнка, ще й у шістдесят літ скидалася на молоду, повну сили й бадьорости. — Розарита, Ампаро...

Капуцин, не вкриваючи жаху, вхопив її за руку:

— Врятували? Невжеж і їх?...

Франциска перехристилась:

— Запізно! Принесла я наказ увільнити... Ось він... Запізно!... — витягла з-за корсету непотрібний аркушик паперу. — Доки допустили... — Махнула рукою. — Обох... І стару Каталіну, служницю мою, що приводила щоранку Розариту й Ампаро до моєї майстерні... А... Але ж — священика, брате! На милість Божу!

— Таж знаєте, донья: тільки чотирьох братів залишили нам, патера жадного.

— А падре з Навари? Він же прибув до вас? Де він?...

Чернець спустив очі й мовчав.

— Він же священик... Не залишить же він душі християнські... має ж ще силу йти зо мною?...

Фрай Франциско глянув уважно на стару жінку.

— Одно тільки можу зробити, донья Франциска, — лишу вас тут у вестибюлі до ранку. Дам подушку. Куди вже йти вам у таку ніч? Або ж — моліться до ранку, а там... хай буде воля Божа...

В грубій стіні беззвучно відчинилися малі дверцятка. Обережними, мишачими кроками вступила до півтьми вестибюлю невеличка постать світського старого патера. Був у плащі. В руках мав шкурятяну подорожню торбинку.

Франциска кинулася до нього:

— Падре!... Ви почули?... Знаєте вже? Ходім швидче, ще може...

Патер зробив рух рукою і клунком, ніби щось відштовхував від себе:

— Годі... Годі, донья... Ви ж знаєте, я прийшов сюди, щоб зберегти життя. Гадав, що в столиці легше замішатись у натовпі... Аж воно... О, Боже!... Я не можу залишитись тут... Ані хвилі... Не затримуйте мене!...

Франциска спустила додолу очі. На її блідому обличчю виступив кількома плямами румянець. Зідхнула так глибоко, ніби задихалась без повітря. Потім без жадного жеста, без мягкости в голосі, заговорила певно й твердо, як говорять люди, що непохитно вірять у правдивість своїх слів:

— Падре! Ви, як і я, — стара людина. Що вже нам дбати про власне земне життя?! Я кличу вас

до тих, кому ви маєте приготовити дорогу до будучого життя. До молодих...

— Ех, сенья!... — швидко відповів панотець з досадою. — Молоді самі надто легковажать своє життя. Вони мають його забагато. А мені вже його занадто мало, щоб я міг скінчити те, що почав. Коротко: я не можу, лишіть мене! В Мадриді певне є ще священики, не тільки ж випадковий втікач із Навари.

Капуцин стояв без руху, з руками, схованими в рукавах ряси. Але Франциска заступила дорогу священикові.

— Падре, у цю ніч у Мадриді — для нас усіх Гетсиманська година. Не тікати ж із Гори Оливної... Звідтіль одна дорога — на Голготу...

Священик відсунув її рукою й підступив до важких, кованих залізом дверей:

— Я нікому не бороню. Але сам я — не Христос... Я — тільки рядовий священик... — і з тими словами, не попрощавшись із братом, вийшов він із манастиря. А за ним чорною тінню вислизнула й Франциска.

Падре постояв якусь хвилину. Ніч немов зомліла, не дихала, а проте була тепла, напоєна якимись весняними ароматами та запахом пороху. У пітьмі годі було пізнати, де лежала земля, а де над нею підносилося небо. Немов хтось насунув на обличчя теплу оксамитову чорну маску, без прорізів для очей. Тільки ніс та уста вільні: можна дихати й говорити.

Франциска втягла в себе тепле повітря, й немов воно, напоєне життям рідного міста, де проминуло так багато її літ, влило в неї сили й рішучість. Невжеж у цій людині не відгукнеться бодай любов „до свого“?

— Падре! — догнала вона священика й зашепотіла йому швидко-швидко. — Ви ж — кастилієць, падре... З однієї крови з славним Сидом... Ви ж прийшли сюди, щоб умерти на рідній землі, а не в чужій вам Навварі! Невже ви й у цій хвилі покинете свою Кастилію?

— Донья!... Лишіть мене... Я схвильований... Що мені в цій хвилі всякі слова?... Кастилія... Навара... Я мушу встигнути до ранішніх диліжансів. Я... — він спіткнувся в пітьмі на камяну перешкоду. Обмацав руками камяні кучеряві гриви й форми тіла левів. — Ось лев... „Ліпше живий пес, як мертвий лев“... хоч би й араґонський... — Зупинився. — Донья! Тут живуть ті, що бережуть кастилійської слави. Ду́ке Меди́на-Че́лі... Ось молоток... — Падре двічі вдарив у браму. — Почекайте тут, вони вам поможуть. — І зник у пітьмі, як у воді камінець.

Знесилена Франциска сперлася на браму. — Ці поможуть? Чим вони можуть помогти їй? Тут же нема духовних... Заплющила очі й відкинула голову, шукаючи певнішого опертя, щоб не посунутись додолу по брамі, а втомленою думкою майнуло:

— Ти, Господи, поможи їм!...

Десь зовсім близько раз-за-разом гукнуло кілька пострілів. Повітря розтяв покрик, що аж підкинув Франциску: неначе був це зовсім знайомий голос. Але в тій хвилині беззвучно відхилилася половина тяжкої брами й сильні руки втягли півзомлілу жінку за поріг...

Пекельна ніч... Не забула її Франциска до смерти, хоч і дожила аж до сто чотирьох років. Не забула, але ніколи не могла розповісти докладно, що тоді прожила. Було все ніби в памороці, чи в хоробливому марінні. Неначе не вона сама, тільки її дух робив рухи, промовляв слова, жив...

Майже до світанку шукали за живими серед пошматованих тіл у парку Буен-Ретиро — на місці масових страт. Були тільки три шукачі: донья Франциска, вишивниця церковних риз, дуке Медина-Челі та одинокий з усіх його слуг, що відгукнувся на заклик пана, — Міґуельон, придверник палати. Занадто очевидні були в ту ніч обійми смерти й занадто тяжко було людям рішитися на них... Але мабуть у тих годинах мала смерть працю в іншій дільниці міста. Біля побитих не поставили французи жадної варти: не втече вже „cette charogne espagnole“ !* Не зустрічали жадної стежі, хоч довелося пройти кілька раз ту страшну дорогу, бо аж одинадцять ще живих принесли до палати: між ними — троє дітей і чотири жінки. Тільки ці числа памятала Франциска, все — інше видавалось їй непевним сном. Не могла сказати, чи й справді стояла перед нею навколішках сама дукеса** й ззувала з неї наскрізь розмоклі від крови та прилиплі до ніг черевики, чи у сні чула вона голос, що говорив їй: — ...„Бойовниця життя, що з пащі самої смерти витягає її жертви“... Тільки памятає зовсім добре, що Міґуельон затримав її, коли розвиднілось над Мадридом, і вона знов ішла на вулицю, готова дати поміч нещасним:

— Донья Франциско! Не йдіть, перечасуйте. Кілька кроків за стінами наших садків знайшли тіло того падре з Навари, що переховувався у капуцинів... Мабуть ішов сповідати, але ж вони, бачте, не зважають ні на що й ні на кого.

Бідний падре!... Франциска перехристилася мовчки. Хотіла щось сказати, але не відчинила уст. Тільки ще раз підвела очі вгору й помолилася в дусі: —

* „Те еспанське па́дло“.
** Ігуменя манастиря.

„Пробач, Господи, душі сій, що стала на суд Твій праведний“... А вголос промовила:

— Відчиніть мені, сеньоре Мігуельоне.

— „En hora buena“ — в добрий час!...

— „Пробач, Господи, душі сій, що стала на суд Твій праведний!“ — проказав уголос і падре Антоніо, думаючи про свого тутешнього попередника і пригадав знову, що про того убогого падре говорила місцева гірська леґенда.

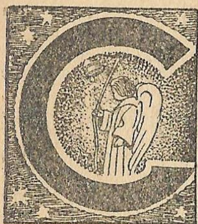
В околицях усі знали, чому блукає по горах „Блакитний Падре“, якого спочатку звали „Фіяловий Падре“. Хоч і неохоче признавалися ті, що його зустріли, — проте було чимало людей, що здибались із ним, найчастіше взимку. І з роду в рід переказували, за що саме покутує він у цих горах.

Давно це скоїлося. Ще як насунув на Еспанію Буонапарте зо своїм безбожним військом, щоб підбити її для свого брата „el rey Pepito“, що, як кажуть люди, нібито й справді був „за короля“ в Мадриді. Тоді саме тут, у цьому сельці тодішній парох, з походження кастилієць, пожалів напівзахололого французького вояка. Взяв до себе ворога, доглядав його і навіть дав грошей на дорогу, щоб той міг дістатися додому, кудись на Корсику. От, — мовляв — саме за це й карається той парох посмертною покутою. Бо ж хоч і сказано в Святому Письмі: — „Любіть ворогів ваших“ — але треба знати, котрих саме. А цього жадна жива душа на світі не знає! Отож, у цих горах спокон-віку знайшли, мовляв, правдиву дорогу, як тоді поступати: живого ворога жаліти не слід, а робити з ним те, що треба. Інша річ, як він уже мертвий. Тоді, коли він християнин, — слід його любити й за нього молитись. А старий кастилійський парох нехтував свої наварські овечки, через що й не хотів слухати старих людей, а сам, не в міру бувши

милосердний до людей чужих, заплутався в законі Божому. За те не тільки сам покутує вже ось друге століття, але ж у гріх уводить ще й усіх тутешніх пожильців. Бо ж відомо, що велено тому падрові рятувати від смерти, особливо взимку, тих негідних та безбожних людей, що не хотіли знати справедливих доріг. На добру дорогу мав він виводити їх. І звичайно посилає їх через це село. Вони ж допоминаються в усіх помочі, багатьох людей, чесних і богобоязливих уводять у спокусу, бо ж часто добрі люди, нічого не знаючи про те, впустять під свою стріху тих заброд, обвантажених смертельними гріхами. Це переважно бувають ті — з „кодла гадючого“ — кастилійці, що їх тут так ненавидять. Тому одного разу зібрались усі чоловіки з околиці на спільну нараду й ухвалили просити у влади, щоб призначила вона сюди альгвазила кастилійця. Хай він один із тими грішниками, своїми земляками, робить, що схоче, добрі ж люди хай рятуються так від гріха.

Таж видима річ, що милість Божа більша, як наші гріхи! Видко те милосердя Боже і на тому грішному парохові. Покута його кінчається. Бо ж давніш бачили його прадіди в темно-фіялкових ризах, діди — вже в синьо-фіялкових, батьки — в сіро-блакитних, а тепер, коли хто — най Господь боронить! — зустрінеться з ним, то побачить на ньому ризи ясно-блакитні. А як побіліють вони, мов сніг, — перестане люд хрищений бачити й самого падре. Відлетить його душа, біла й чиста, до Вічного Світла, Богові на славу, а йому й усім тутешнім людям — на радість...

ВІТРАЖ

віталo. Вже ось-ось згасне вранішня зоря. Обсипаються її світляні пелюсточки. Чому ж церковний дзвін не вітає нового дня?...

Старенький панотець затримався на стежці, що гадючкою вилася зо шпиля. Оглянувся довкола. Там, далі — загублене в Піренеях маленьке сельце немов протягалося зо сну. Де-не-де стреміли до неба тички блакитнавого диму, мов над стріхами стояли ясні стеблини з китицями блакитних квіток. Але ж надворі — ні живої душі. Ані корови не торохтять своїми дерев'яними калаталами, ні отари овець не мекають навперейми з чередами кіз.

Кюре зідхнув, видобув із кишені ключ і відімкнув двері церковні. Помацки подався в темряві слимакуватими східцями на дзвіницю й розгойдав мотуз дзвону. Сріблястими переливами розкотився по околицях металевий голос. Гірська луна підхопила його на вогкі хвилі відсвіженого повітря й понесла в світи... Десь далі зустрінеться він із іншими подібними голосами, зіллеться в один великий хор, що співає вранці славу Божу в імені широких земних просторів.

Панотець повісив на кілочок у сакристії свій плащ та бриль, порозсвічував свічки на вівтарі і приготовив полотняний, вдатно підлатаний стихар, вибідлі ризи з потемнілою позолотою, вино, служебник. Почекав ще хвильку, півголосно проказуючи молитви, — і ще раз зідхнув.

Даремно чекати! Сьогодні до церкви не прийде ніхто, навіть паламар, ані дяк. Бо саме ж тепер вранці повертається урочиста проща з Еспанії, від Сант-Яґо де-Кампостеля. І ті, менш побожні люди, що залишилися у селі, навіть діди й бабусі вирушили назустріч прочанам: привітати своїх та поглянути на чужих. Бо ж видовище справді небуденне. Що за параду, пишноту й красу можна там побачити! І за ціле дальше життя не забудеш! Та й друга є принада: по всіх замках, що вліпились у стрімкі скелі близьких і далеких верховин, приготовили музики, впоряджуватимуть бенкети. Вже поставили столи, де кожен зможе сісти, хто тільки захоче...

— Е-е... Людське... Марнота світу сього...

Панотець одяг ризи, готовий почати в самітності Службу Божу, навіть без співбогослужника. У дверях сакристії потяг за мотузок малого дзвону, що сповіщав початок відправи, й пішов до вівтаря. Кинув повним ніжности поглядом по церковці, де проминуло все його життя. Поглянув на стіни, недавно витерті сухою крейдою, на образи, хоч і не дуже мистецької роботи, але ж збережені в гарному порядку й чистоті, на давно золочені рами, часто чищені свіжим хлібом, на вівтар із простими китичками гірської фльори, що стояли скрізь, де тільки вдалося примостити скляні пугарчики, або навіть і глечички з-під молока. Лагідне око панотця привітало й галузки дерева, що кивали під легким подувом вітерця, заглядаючи в довгасті віконні прорізи церковці, немов промовляючи:

— Ми — теж твори Божі. Коли нема людей, то послухаємо слова Божого ми.

Тільки великий, одинокий на всю убогу церковцю, гарний вітраж над входовими дверима, уміщений високо на хорах, пишно виграван барвами, ще досить блідими у вранішньому світлі, й надавав урочистости цьому скромному Божому Домові. З вітражу лагідно всміхалося чарівне обличчя Мадонни, що тримала на колінах Дитину-Христа. А довкола Неї, заглядаючи пильно, як цікаві, але несміливі селянські діти, юрбою тислись янголятка. Були вони також убогі, босі, в полотняних сорочечках і з рученятами так зложеними, як буває у селянських дітей при різдвянім „вертепі“.

— Introibo ad altarem Dei! — пролунав у порожній церкві старечий панотців голос.

І зненацька на ті слова відказав золотий голосок хлопчини, що служив до Служби Божої:

— Ad Deum, qui laetificat iuventutem meam.

Ніжний, мов золотий дзвіночок, але ж цілком незнайомий голосок. Панотець же знає всіх дітей у селі. Всіх він христив сам, усіх їх навчав молитов, — усі вони для нього, мов власні діти, мов своя родина. Як же б він не знав котрогось? А все ж, — чий же це?

Ясноволоса голівка, схилена на зложені ручки. Білий, довгий, церковний стихар*, як довга сорочечка, а з-під нього видко босі ноженята. Дитина бідних батьків... І до церкви не має що взути: ані шкуряних постолів, ані навіть деревяних капців... А як добре знає Службу Божу! І так побожно, так уважно відповідає. Кожен рух, кожен поклін — справжній гимн віри... Добрий співбогослужник... Здається священикові, що ще ніколи не було ліпшого при цім престолі. Треба довідатись, чий він?...

* У латинськім обряді хлопці, що служать до Служби Божої, вдягають теж стихар.

Довго поминає старий панотець усіх померлих парохіян. Спиниться на чийомусь найменні, згадує. І знову перелічує одного по одному... Сьогодні немає чого поспішати, то й помалу посувається наперед Служба Божа...

Звуки хорового співу та голосів приглушують тихі латинські слова богослужби. Вони стихають, то міцнішають, спадають, то виростають знову, мов гойдаються в повітрі. Заливають гори. Вже чути, що це гуде численна юрба: ось і музики, і дзвінки, і людський та кінський тупіт.

По горах леліють вогники. Ще й ще. Мов повінь іскор. Підхоплені вітром, кружляють ті іскри, біжать, підносяться вище, все вгору, то пливуть вдолину, то зникають за кущами, то знову виринають з-поза круч. Вони вже тут. Помалу всмоктуються в присмерк церкви й наповняють її мерехтливим світлом та приглушеним шелестом натовпу, що також вливається під склепіння.

Попереду, мов танок, — біло вдягнені дівчата з свічечками в руках. — Хлопчики в червоних підрясниках, накритих мережаними церковними стихарями. Одні — також із свічками, інші — з блискучими кадилами. Запашні хмарки ладанового диму вються аж до бані. Он ще входять чернечі постаті в гнідих, чорних і білих рясах. Богомільці в плащах із пелеринами, оздобленими „мушлями Св. Якова“. Це знак, що ці прочани йдуть справді аж від самого Сант-Яґо де-Кампостеля. На високих паломницьких патерицях коливаються дзвінливі прикраси.

Шелестять шовкові, золотом гаптовані прапори, що їх теж занесли в гірську церковцю. За ними — лицарство, сеньори в пишних одягах, із оздобленими перлами та самоцвітами, беретами й брилями.

Можна було побачити й блискучий шолом. Дзеленчать остроги, брязчить зброя. Шустять шовкові та оксамитові шати гарних паній. Миготять блиски їхніх оздоб. О!... Навіть фіолєти якогось прелата видко серед прочан.

Усіх їх на радість тубільцям привабив вранішній дзвін до маленької церковці. Заповнило її ще ніколи тут невидане таке пишне панство. Це той мідяний голос, що відбився луною від скель, покликав прочан звернути зо шляху й послухати короткої богослужби. Прочани, пройняті екстазою ще в Сант-Яґо де-Кампостеля, не раз зупинялися по дорозі, а зустрівши поблизу церкву, що кликала їх своїм дзвоном до себе, радо звернули з дороги.

Але ж... От така церква?... Такий Божий Дім?... Та це ж не церква, а тільки убога сільська капличка! І в ній усього двоє людей: згорблений, сивий та лисий панотець, що шамає беззубим ротом нерозбірні слова й човгає втомленими ногами по незакритих килимами, сірих плитах підлоги, та жалюгідний босий хлопчина.

І екстаза блискучого походу, цих вражливих і безпосередніх людей Півдня, так само швидко зникла, як передтим зродилась. Гордий сеньор, — що перший підкинув думку слухати Службу Божу в стрічній гірській церковці, а не „свою", що її мав відправити священик прочанин на широкому шляху, як це звичайно бувало, найгостріше відчув досаду, навіть хвилювався образою й гнівом. Немов би хтось штовхнув його на очевидний глум, щоб безнадійним сірим вражінням, мов холодним туманом над мочарами, заслонити сяйливу пишноту всієї прощі.

І прелат схилив голову на зложені руки у фіялкових рукавицях з вишиваними хрестами. Заплющив і очі, щоб не бачити тієї гнітливої вбогости, що псувала всі попередні настрої. І по всіх інших головах промайнула, мов вітер, така ж сама думка...

Але найприкріше було самим тутешнім селянам. З того, що говорили захожі пани, як враз змінились їх обличчя, з їхніх вередливих посміхів — зрозуміли вони, що справді не було на що закликати їх сюди, де так наявно бачитимуть ці люди з широкого й щасливого світу буденну нужду й убогість, що виглядає з немальованих стін церковці, з кількох невиразних образів, з непоказної постави їхнього пароха, з його тихого, шепітливого голосу.

І от, вперше побачили й відчули ці прості гірські пастухи, який незамітний, непривабливий, убогий їх рідний край! Хіба ж тут може бути справжнє життя? Он там, де живуть такі пишні люди, там по чужих країнах, там — краса й розкоші, там — чарівні принади і яснота. А тут опадають крила душі, з серця зникає надхніння, гаснуть блиски свята, чавлять безбарвні будні, немов наливаючи тяжке розтоплене оливо в змозолені руки та й у душі, що прагнуть світла, радощів, чуда...

Поспускали тубільці засоромлені погляди в потріскані та вижолоблені часом камяні плити церковної підлоги, а вуха жадібно ловили шепіт захожого жіноцтва, що не зважало на святе місце й не могло затаїти своїх прикрих почувань.

— Хіба ж тут можна молитись?
— В такій порожній пустці-каплиці?
— Тому ж і нема в ній нікого, що пустка...
— Сам панотець, те ж... Ну-ну...
— А хлопчина?... Дивіться: босий!
— Це вже просто якась безсоромність.
— Явна зневага Божої слави!
— Звісно! Це ж вам не Сант-Яґо!...

Дехто з побожного обурення навіть не дуже притишував голос.

Панотець же тим часом кінчав богослужбу. Відчував виразно, що не до речі тут такі високі й рідкі гості. Або — гадав — йому місце не між ними. І ніяковів перед численними й неприязними поглядами. Не бачив у них ні вирозуміння, ні співчуття. Малів і був немов ще старіший та по-сільському незручний і немоторний. З великим зусиллям обернувся до юрби, коли давав останнє благословення.

Тільки золотий голосочок незнаного хлопчика падав росою в його зівялу, примняту душу. Дяка ж Господеві, що бодай послав йому на цей день такого співбогослужника.

Ось уже хлопчик іде поперед нього до сакристії. За хвильку вони обидва виходять звідтіль. Тепер панотець немає часу на довгі молитви, бо обіцяв зараз по Службі Божій — піти на гору, де в маленькій колибі чекає сповіди недужий пастух.

Уже частина прочан вийшла з церкви. Окремі ж люди затримались у ній: чи хотять знайти якусь старовину, чи ближче приглянутись до священика та до його помічника? А на площинці перед церквою вже чути команду: це шикується похід, готовий рушити далі. Прочани намагаються гарно стати в лави, вернути процесії втрачену красу та врочистість. Нехай, мовляв, ці гірські темні пастухи, що не мають навіть де як слід помолитись, нехай хоч раз у житті побачуть щось гарне, що підносить душу, звеличує славу Божу...

Панотець тихою ходою, не підводячи голови, скромно човгає благенькими стоптаними черевиками по церковних плитах поміж чужими людьми в супроводі побожного хлопчика, що йде перед ним невідступно, склавши навхрест рученята на грудях. Біля

дверей, де замість кропильниці на свячену воду висів на дротиках старенький уже, мідяний казанок, — взяв кюре води, перехристився й благословив хлопчину. На хвильку затримав руку на його кучерявій ясній голівці — й знову відчув, що тільки ця істота — єдина близька йому поміж усіма приявними. Ласкаво погладив біляві кучерики й уже відчинив уста, щоб покликати вбогу дитину до себе на снідання. Але ж несподівано за плечима босої дитини немов із фалдів її полотняної одежі розгорнулися широкі, сяйливі, як білий жар, сліпучі крила. Ще мить — і білою мевою плавко й нечутно, мов дим із кадила, підносився він угору, все вище, вище — аж під церковну баню, й зник у вітражі, що сяяв яскравими барвами, між босими кучерявими янголятками, що тислися довкола Мадонни з маленьким Христом, як селянські дітки до різдвяного вертепу.

Команда вмовкла. Увесь пишний натовп остовпів.

І зненацька всі лицарі й селяни, ченці й сеньори, всі, як один, впали ниць перед убогим і незамітним Божим Домом, загубленим у горах між маленькими хатками та колибами простих, гірських пастухів.

МАЙОВИЙ АКОРД

I

in hora mortis nostrae. Amen.

Висунулось із пальців зернятко чоток. Рука сперлася на коліно, а вибліді очі спинилися на малій Хероміті тільки на одну мить — поки усвідомили собі, що грається сиріточка помаранчею біля цвинтарної брами — й подалися до скель, далеко за Рондою. Розкинені по обрію, сині, прозорі тонуть шпилі-гори в крайнебі, з небом спливаються.

— Небесні сходи! Пресвітла Діва на землю з неба ними сходить. З краю в край світами йде... — як завжди, в голос думала стара Кончепсіон. — Тим то й квітом травневим земля вбирається, бо Святу Мадонну вітає... Sancta Maria, Mater Dei...

Алябастрове зерно чоток блиснуло між темними пальцями, як мигдалина в тріснутій шкуринці, й зникло, зловлене пухкою рукою Хероміти.

— А як же, бабуню, ходить Свята Мадонна? Стежками поміж скелі, як вуйко Антоніо? Чи — може — шляхом?

— І стежками, і шляхом, mi alma. Часом і до оселі людської Вона, Пречиста, входить. Особливо ж до тієї, де, як у нас, рідної мами немає.

— Si!... Si!... Si!... — впевнено присвідчили ластівки, мережучи гарячу блакить над високою дзвіницею.

— Maria lux.

— Maria dux — плили з церкви майові акорди з варганів, мішаючись із словами співу. Плили, гойдаючись, як човни на хвилях, наповняючи небо, й землю, й людські серця святою славою Найменя Марії.

— Бабусю! І я можу побачити Маму Божу? — жагучим бажанням затремтів дитячий голосочок.

— Атож! Чому ж ні, mi coracon. Сказано бо: чисті серцем Бога узрять. А як Бога, тож — певне — й Пресвяту Його Матір. Тільки ж треба чистим серцем бути. Треба вірувати в чудо.

— І чудо станеться?

— Аякже? Звісно, станеться, дитино моя! Не може не статись, коли в нього віруєш...

— Мадонно Свята! — притисла до грудей бабунині чотки маленька Херовіта. — Дозволь побачити Тебе! Усміхнись до мене, як до інших дітей усміхається рідна неня!...

— Ну-ну! Годі! — спинила дитину Кончепсіон! — Так не годиться, бо... й урвала мови: відчинилася цвинтарна брамка, що її й сіла вона пильнувати за церквою. Не від злодіїв, річ видима, бо ж вони на „святе поле“ не відважуться, але ж не годиться без догляду живого ока лишати безборонних мерців.

У ворітцях, мов у рамках, стояла жіноча постать. Привітна, ясна, усміхнена. З обличчя — темна молодиця, але ж гарна, мов мрія щастя. Смугастою наміткою обгортала дитинку, голісеньку, веселу. Немовлятко пригортається до матері кучерявою голівкою й махає ручкою Херомі. А молодичка, гарною, мов із бронзи кутою, ногою переступає поріжок...

Не любить Кончепсіон циганок-гітан: боїться чарів та лихого ока. Таж ця молодиця дивиться так

привітно, мов сяйво проміністе з очей пускає. І засоромилася старенька:

— „Гей, ліпше винесла б шматок хліба, стара грішниця, — сама до себе говорить у думці, — певне, що по хліб зайшла“...

А молодичка немов бабину думку вухом чує й благословенням вітається:

— Най Господь благословить милосердних та чистих серцем...

Та поки Кончепсіон вимовити „Амінь!“ — встигла, вюнком висковзнула Хероміта з бабуниних рук і до захожої кинулася з радісним криком:

— Спасибі ж Тобі, Мадонно Свята, що прийшла...

А захожа красуня Херому краєчком намітки прикрила, й мов до рідної нахилилась...

Холодом обвіяло плечі старій. Схопилася на рівні, землі під собою не чує з переляку. Ноги тремтять, як струни, чотки, неначе зуби, цокотять у руках. — Схаменися, богозневажнице! Йди сюди! — гукнула хрипко на внучку. А сама й серця в сухих грудях не чує, очі заплющила, щоб не бачити, як впаде з ясного неба блискавиця, як розсядеться земля під внучкою за ті грішні слова.

Як довго непритомна стояла — й сама не знає. А як розплющилась, то тільки побачила, що темні кипариси, чернечі тіні, — низько схилили голови до молитви. Схилені жасмини несуть пахощі, мов Божі кадила. Нагнуті оливи принишкли й тьмяним сріблом сяють. З церкви співи побожні у простір виливаються, раз-у-раз святе наймення Маріїне згадуючи:

Maria fons...
Maria mons...

А брамка зачинена, немов і не відчинялась. Дівчатко на одній ніжці крутиться й, мов та ластівочка,

що спяніла радощами життя непорочної молодости, дитячої пісні голосно виспівує:

La luna
La pruna
La madre quardar...

І підводить руки до неба налякана Кончепсіон, замолює несвідомий гріх нерозумної дитини-сирітки:

— Ora pro nobis, peccatoribus...

II

Поклав пензля на мольберт брат Василь. Терпко йому на душі: невдоволений працею. Ось вся блакитно-зеленовата, перлово-біла під цвітучими вишнями саду Пречиста Діва вслухується в благовість Янгола, а його червоні крила палають кармазиновим огнем.

Прозора прекрасна чернеча візія живе на мольберті. Образ надхнений, барвистий, хватає за очі, хвилює весняним майовим акордом. А проте Діви Святої нема в ньому. Нема!... Дарма, що вже стільки часу побивається чернець-маляр.

На столі розгорнена старовинна книга малярських „канонів“. Скільки разів уже перечитав він, як „з вірною достотністю та найглибшою побожністю“ треба малювати Христа, Пресвяту Діву, Святих „навчанням Церкви Святої відповідно“.

Заплющивши очі може слово-в-слово проказати брат Василь, як „по канону“ виглядала Діва Марія.

— „Обличчя формою й кольором подібне до пшеничного зерна. Не кругле, не гостре, злегка довгасте. Очі темні, як олива. Брови тонкі, нахилені, чорні. Уста — як квіт троянди. Волосся, немов мед: на кінцях ясніше, наприкорні — темніше. Жадної мягкости в лініях. Вигляд величавий“...

І все це, до найдрібнішої подробиці, все є на об-

разі. А Богоматері — нема! Як уже вдивляється брат Василь, — а не бачить. Часом блисне надія: ось-ось втілить думку на полотно — і знову не те, й не те!...

Чернець узяв іншу книгу, тільки що роздобуту, нову. Написав її побожний славнозвісний чернець-маляр. Доказана в ній краса, як теорема, гармонія ліній та барв розложена так, мов у хемічній аналізі. А образ Марії втікає ще далі в неясну тьмяність. Плаває невловимий, поринає — таємний...

І знову сперся в розпуці маляр на вікно. І знову бездумно ловить ухо, як зеленим смутком темного бору шепотять високі ялини та смереки, що ними, як руном, прикриті Карпати, відмежований від світу край, повний сонної ще сили. Ах, цей край, такий усьому чужий, як давня казка теперішньому життю, як прадавнє джерело, не досліджене, глибоке, але ж повне чарів. Невжеж тут неможливе чудо? Невжеж у той передвічний спокій не може впасти спасенна іскра надхнення, зродитись яскрава уява, запалитися свята образотворчість?! Може!... Тільки треба вірити, здійсниться все!

Підвів руки:

— Чуда Господи!... На мить одну — побачити Живу!... Не символ, не схему — втілену! Як бачили її вифлеємські діти, жінки біля назаретських криниць, пастухи й селяни... Чуда!...

Упявся поглядом у темну заслону, що відмежувала келію від робітні. Часто так „фіксував“ образ у думці, викликаючи його в уяві, як на полотні.

І часто образ зявлявся перед ним живий. Втілена мрія вимагала тільки перенести її, готову, на полотно, як живу природу. Для мистця-техніка не було в цім труднощів.

Дивився довго нерухомий, мов закований власною

волею. Аж нарешті очі зайшли сльозою... Ні, не побачить... Не по-ба-чить.

Таж раптом з-під заслони, як з-під поли намету, вихилилася до нього реальна постать. Смугляве обличчя. Дзеленчать, мов співають, намиста з дукачем, дзеленчать у вухах великі, кулясті сережки. Синя одіж, як сорочка, рівними фалдами спливає аж на босі, сухі ноги...

Більш серцем, як розумом, пізнав Маріям із Назарету...

І враз цілою істотою запротестував:

— Як?... Мати Божа — і в сережках?... В скляних намистах?... Боса?... Ні, ні!...

— „А, ходячи зо жбаном по воду, чи ж не виглядала так, як усі інші сусідки? Чи, несучи до льоху гладущик молока, брала на себе ковані з золота шати й посипану перлами та діямантами корону“?

Вона це сказала?... Чи була це власна, Василева думка?...

Спустив на мить втомлені довгим зусиллям повіки. Не смів повірити власним очам.

— „Омана... Спокуса!... Перетомлена думка!“...

Глибоко зідхнув із повних легенів і смутно оглянув келію. Темна завіса висіла нерухомо. На столі лежать непрогрішні, довгою традицією освячені канони. З мольберта виглядає „не гостре злегка довгасте“, як зерно пшенишне, обличчя... Але...

„...Мати Доброї ради, змилуйся над нами!“...

СПОКУСА

[П]о-тво-ро!...

І старий манастирський городник Жан-Пєр вивернув лопатою з грядки величезну ропуху. Переляканa жаба незграбно плигнула: Жан-Пєрова лопата поранила їй лапку. Силкуючисьісховатися, поповзла в буряни. Таж видимо Жан-Пєрові було мало, що він тільки викопав жабу, — він ще раз замахнувся лопатою, щоб „добити потвору“.

— Жан-Пєре! — гукнула зненацька на нього молоденька черничка. — Ідіть хутчій. Мати ігуменя вас кличе!

Городник обтрусив синю попередницю, скинув капелюха й пошкандибав доріжкою.

Цього разу жабі пощастило: її життя було врятоване. Біля ропухи спинилася черниця. Вона недалеко полола грядки й бачила всю пригоду. Схилилася над пораненою твариною. Жаба навіть не пробувала тікати. Втомлена болем та зусиллями тільки тяжко дихала, дивлючись на черницю круглими, безтямними очима.

Черниці стало жаль знівеченої тварини.

Сестра Мехтильда ще „там“, у світі, понад усе вистерігалася зустрічі з людською несправедливістю та жорстокістю дерзких, немилосердних душ. Якраз за манастирські мури привели її ті життєві дисонанси: дрібні, повсякденні конфлікти навіть і незлих

людей між очевидними вимогами справедливости й добра та непоборними компромісами дійсности. З дитинства манив її містичний манастирський спокій. Тільки там, за тими високими стінами — мріяла вона — можна знайти існування без протиріччя, фальшу та брехні. І ось: на манастирській доріжці бачить вона знову жертву людської жорстокости, саме того, що так гнало її звідтіля за ці святі мури!

Правда: перед нею — тільки жаба, нижча німа тварина, поранена наймленою людиною...

Вирішила віднести ропуху до якоїсь безпечної схованки, щоб вона могла там повільно видужати... Нехай... Хіба ж ця жаба винна, що виглядає так відразливо?!... І хіба ж серафимсьлий Св. Патріярх їхнього Чину, що всі створені Господом істоти називав „братами“ й „сестрами“, не сказав би з тією ж самою ангельською лагідністю: — „Сестра наша жаба?“

Одначе зловила себе на тому, що ці міркування походять властиво з того, що та „сестра наша жаба“ таки й справді була огидна. Черниці важко було насмілитись взяти її в руки.

— Гріховна пишнота та гордощі наші... — зідхнула Мехтильда. І, перемігши свою огиду, піднесла з землі каліку.

Було саме вчас, бо Жан-Пєр повертався до грядок.

— Сестро Мехтильдо! Якщо скінчите салату, то треба вже попересаджувати... — почав говорити городник.

Але Мехтильда вже зникла за кущами бузку.

— „Немов ряса на ній зайнялася“ — знизав плечима Жан-Пєр, та проте не був здивований, бо змалку вважав усе жіноцтво за нижчий світ, не здібний ні до зусиль, ні до витривалости. — Чи вона тобі в спідниці, чи в рясі, — однакова з них користь!...

З ними напрацюєш... і він із досадою почав пхати заступ у грядку.

Сестра Мехтильда спинилась аж за бузковою алеєю. Хоч втомитися не було чим, — серце в неї стукотіло, немов би пробігла принаймні з милю. У скранях гуло, обличчя палало.

В ту мить — вона це добре розуміла — подвійно згрішила. Добре бо чула, що кликав її Жан-Пєр, але не відізвалась. Отже — збрехала! А крім того втекла від праці, яку їй на сьогодні дали настоятельки.

— Таж не тому, що не хотіла робити... — намагалась сама себе виправдати. — Не з ліноцщів... Я ж бо вмить повернуся та й робитиму з подвоєною пильністю! Тільки мушу занести й сховати це бідолашне звіря. Тоді вернусь і висвітлю все Жан-Пєрові...

— „Висвітлиш“... Тобто збрешеш знову? — прошепотів у серці невмолимий голос. — „Що ж ти висвітлюватимеш, коли ж правди не скажеш?“

— Боже! Будь милостивий до мене, грішної! — злякалася спокуси черничка й хотіла вдарити себе в груди на знак каяття. Але ж зробити цього не могла: в руках у неї була жаба.

— „Воістину — з усіх кутків чигають на нас спокуси!“ — тяжко зідхнула в безсиллю. — Мов спрут морський, як поліп огидний простягає до нас тисячі лап... Хіба ж не милосердя керувало моєю рукою? Коли створив Всемогутній і цю тварину, тож хіба не слід їй жити Йому на хвалу?

Придивлялася зблизька до врятованої ропухи. А та, неначе розуміючи, що їй вже не загрожує небезпека, тихо сиділа на руках у чернички, а дужою лапкою, мов рукою, вхопилася за сестриччин палець. Це вже цілком зворушило дівчину:

— Не бійся, не бійся, сестро жабко!... Сховаю тебе!...

Прямуючи моріжком, сестра Мехтильда побігла до старого, давно вже покинутого безводного водограю в далекому кутку саду. Порепаний басейн був сухий, мов випалена піч. Там із моху, камінчиків та галузок зробила сестра Мехтильда над жабою немов дашок.

Треба ж ще дати їй їсти. Але: що жаби їдять? — цього сестра Мехтильда не знала. Схилилася нарвати свіжої трави: може їстиме? — але сама собі не повірила...

І від цієї хвилини впали на сестру Мехтильду нові проби. Що не робила б, за що не бралась, — відтоді не могла вона забути свою жабу. Але найбільш цікавила її одна думка: що жаби їдять?... — Думала про те в рефектарі, замість того, щоб уважно слухати лектуру зо Св. Августина. На рекреації попрохала в матері-бібліотекарки „Фіоретті“ С. Франциска. Шукала в них не побожного навчання, не теми до роздумування, але відповіди все на те ж саме питання:

— Що їдять жаби?

Таж, хоча Св. Патріярх згадував про ластівки, про вовків навіть, — усіх бо тварин Божих любив однаково, але про жаби не було ніде й слова. Тоді взялася за книгу Псальмів. Але ж і в Псалтирі знайшла гаспида, ящурку, лева, й гада... Про жабу ж не було нічого й тут.

Щовечора сестри збирались у каплиці перед вівтарем Пречистої Діви. Співали молебня та марійських пісень, — був бо місяць Марії — травень. Сестра Мехтильда звичайно виспівувала, як жайворонок, — дзвінко й радісно. Але сьогодні голос її тремтів, личко було бліде. А на очах, що їх не мала сміливости підвести на білу статую Богородиці, блищали сльози. Стільки ж брехні назбиралось сьогодні

на Мехтильдиній чистій душі!... Нещастя ще й збільшувалося, бо завтра — субота, тобто день сповіди. Що ж скаже вона духовникові?

Така схвильована була сестра Мехтильда, що мати Анжеліка — провідниця хору, помітивши її незвичайний вигляд, послала її до інфірмаря.

Ввечері ж, вже у власній келії, сестра Мехтильда не могла настільки опанувати себе, щоб виконати всі приписані вправи і молитви. Вперше з того часу, як прийшла вона до манастиря, трапилось їй, що не могла молитись! Та де! Було це вперше в цілому житті!...

Вночі не могла спати. Аж перед світанком задрімала, тривожно й гарячково марила. Ввижалась їй велетенська жаба, хапала її за руки й реготалася. Тягла в червоний пекельний огонь і людським голосом промовляла:

— А ти мене й не впізнала? Таж ясна річ, це ж бо я — Сатана...

Обливаючись холодним потом, сестричка зірвалася з ліжка:

— Господи! Будь милостивий до вбогої грішниці...

А ясне сонце радісного Провансу сміялося надворі з нічних примар. Цвітучі каприфолії та фіялкові грона гліциній заглядали через вікно у келію і творили живу мережу, що крізь неї влітали в покій удари годинника на церковній вежі.

— Раз... два... три... сім... Боже! Сім!...

Сестра Мехтильда проспала Службу Божу! Бо ж починається вона в шостій.

— Але: що ж я дам їсти тій жабі? — замість каяття заполонило питання думку.

Заломила руки й заридала:

— Пропала я! Загинула навіки... Навіть уже страху Божого немає в моїй душі!...

— Слава Ісусові! — озвався голос у дверях келії.

Сестра не встигла й відповісти — На віки!, — як у покій уже вступала мати ігуменя.

— Як маєшся, доню? — спитала лагідно. — Я не веліла будити тебе, бо ж мати Анжеліка говорила, що ти занедужала ще вчора. Чом же ти не сказала мені, доню, що тобі так тяжко робити на городі? Відтепер, якщо будеш здорова, помагатимеш матері Розалії, аптикарці, приготовляти лікувальне зілля.

Сестра Мехтильда тяжко дихала. До неї всі тут такі добрі... Такі уважливі, ласкаві... А вона?...

Коли б мати ігуменя побула в неї в келії ще хвильку, вона б не витримала. Впала б їй до ніг і призналася б у всьому. Але ігуменя зробила їй на чолі хрестик, погладила по рамені й порадила:

— Спочинь, дитино. Най спокій буде з тобою...

І вийшла з келії.

До обіду сестра Мехтильда була сама й нікуди не виходила. Сиділа на ліжку й усе думала. Бачила вже ясно: коли піде так і далі, то та мізерна жаба доведе її до вічної загибелі. Але ж піти в пекло через жабу?...

Ясно: диявол тепер не тільки спокушує її, а наявно — негідний — глузує з неї!... Та це ж таки забагато!... Але як рятуватись?

На обід нічого не їла. Всі сили напружувала, щоб відірватися від власних, влізливих думок і вслухатись у життя Святого, що про нього читали. Вирікся матері, родини, всього, щоб служити Богові...

А вона?

Нещасна жаба... якесь жабище заволоділо її думками, запанувало в її душі!... Таж вона вирікається всього... для жаби!

Сестрі Мехтильді блиснули очі. Зідхнула глибоко й підвела голову.

— Так ні ж! Так не буде!

Насилу дочекалася кінця обіду й, попрохавши дозволу, подалась у сад.

Жан-Пера не було на грядках, бо була відпочинкова пора. Тільки його заступ стирчав, застромлений у землю.

Сестра Мехтильда вхопила важкий заступ і прожогом кинулася до старого водограю. Розкидала так дбайливо збудоване вчора жабине житло й побачила потвору. Вона сиділа спокійно й уважно дивилася на черницю. Так уважно, що Мехтильда аж затрималась: ті очі не були безтямні. У них ясно блищала перемога й риска презирства. Немов би ті очі говорили сестрі:

— Тепер уже однаково: до гріха я тебе довела й ти його носиш у собі!

Сестра Мехтильда затремтіла. Заплющила очі, щоб знову не піддатися грішному милосердю й розмахнулася заступом. Був він дуже важкий і, коли вона вдарила ним, як гадала, по жабі, — то удар аж відкинув її від водограю. Тим часом жаба пружним скоком виплигнула в траву.

Але черниця того не бачила. Не оглядаючись на наслідки свого розпучливого вчинку, щосили побігла вона назад. Встигла ще без городника застромити на попереднє місце його заступ, а тоді кинулась шукати ігуменю. Зустріла її в амбіті й тут же впала перед нею навколішки! Просохлими устами, але з ясною полегшою на серці щиро промовила:

— Мати наша!... Згрішила я тяжко... Ось мій гріх!...

ЦЕНТУРІОН

Озвінко цокнули кості до гри об камяні плити. Ясноволосий вояк нахилив голову й назвав свій удар — хіос!

Два доглядачі, що ходили під мурами цирку, на хвилинку затримали свої кроки: було цікаво подивитися на гру товаришів греків.

Кості торохкотіли знову. — Антитевхос! — тріюмфуючи, сповістив про свою виграну противник.

Але голос його згубився в хуртовині реву: увязнені леви віваріїв тужили за волею. На голос їхньої жури відповіли протягло-злісним наріканням пантери. Затремтіли залізні ґрати кліток під могутніми струсами напружених лап. Молодий вартівець стривожено поглянув на стіни арени: чи не вирвуться часом?... Але старші сторожі не поділяли тривоги, бо ж стіни були масивні, певні, провірені.

— Чують, кляті, людське мясо! — промовив ясноволосий.

— А певне! Завтра вже нажеруться! На завтра, брате, приготовляють неабияке...

— Ну, то граєш далі? — зібрав кості старий, і враз став на рівні ноги. Під темною колюмнадою зарисувалася постать. З твердих, розмірених кроків легко було пізнати вишколену військову ходу. Вартові жвавіше подалися здовж муру, один праворуч, другий вліво. Грачі поховали кості, стали струнко під чадним світлом смолоскипа й чекали. Центуріон

тільки повів поглядом проходячи, — але не побачив підвладних; бачив ясно тільки свою палаючу думку, що прудко вела його вперед. За хвилину вузькі двері підземелля колізею поглинули його. Там він не потребував послуг дверників, бо здавна знав колізей, мов власну оселю. Знав усі переходи, віварії, підземні келії вязнів, — ті страховинні камяні лантухи, де позбавлені волі й надії на життя „морітурі" чекали, щоб ще раз поглянути на Божий світ з піску арени й умерти. Під заткнутим у залізне кільце смолоскипом, що його тільки що змінив голий раб із напівголеною головою, центуріон затримався й витяг з-за пояса ключ. Почекав, поки відійшов раб, і відчинив двері проти безсило-блимаючого світла. Воно сковзнуло поперед його тьмяним промінем у камяну, чорну келію. В ній на помятій і збитій у купку соломі спокійно спав старий, сивобородий вязень. Випростував сковані ланцюгами ноги, дихав рівно й не почув репету дверей. Центуріонове серце міцно гупало під блискучим панцирем. Зачинив двері, набрав повні груди повітря, ніби видирався на високий шпиль. Тихо припав навколішки й поцілував суху руку вязня. Старець збудився, підвів сиву шляхетну голову й поглянув спокійним, мудрим поглядом, в якому не було найменшого здивовання.

— Завтра, Отче!... У списках стоїть і наймення понтифекса Марцеля... Завтра...

— Дяка Господеві, що визволяє мене з цих пут... Востаннє нагодую своїм тілом звірів, що їх доглядав от... уже... вісім місяців... Так, вісім місяців!... Я вже давно приготовлений на це, сину!

— Але це не сміє статися, Отче! Ти Отець усього християнства, ти не повинен умерти!

Ясний допитливий погляд Марцеля затримався на центуріоні.

— Таж ти — наш Вожд. Ти знаєш, що тебе осудили тільки для построаху тим, що ними керуєш... Але ж сказано... — центуріон дуже хвилювався й не знаходив слів, — що як вдарять по пастирі, розбіжиться й отара. Цього не сміє бути! Коли не для себе, то для цілої отари ти мусиш жити, Отче! Тож треба тікати, і то негайно...

Вязень із лагідною усмішкою вказав очима на малесеньке заґратоване віконце, крізь яке не могла б протиснутися навіть дитина.

— Ні, ні!... Підеш дверима. Візьмеш мою одіж і зброю. Я відімкну твої кайдани. Дам ключ. Скажу гасло. Вийдеш спокійно дверима, коло вартових.

— А ти?

— Лишуся тут.

— Тож умреш, — упало, мов сухий лист в осінню ніч.

— Я, Отче, відколи одяг шолом, посвятився смерті й на шлях небезпеки ступив. Я — борець, Отче! Я — воїн!...

— Воячку, — погладив його очима Понтифекс. — Ти — молоденький...

Центуріон із гідністю випростувався:

— Смерті це однаково: вона не вибирає.

— Так, але ж неоднаково життю, — поважно відказав старий. — Воно все потребує молодої сили. На молодій силі будується майбутність, сину!

— Таж у майбутнє має вести вожд. А нам його беруть!

— Натомість має бути інший. І чому ж не молодий?

— Ні, ні!... Ти не повинен вмерти! — з розпукою повторив юнак, не знайшовши переконливих слів.

— Стривай!... Не тратьмо часу. Ось послухай ти

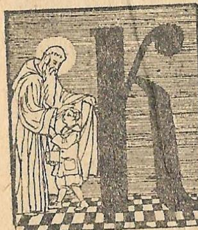
моє коротке слово: за свою правду куди легше вмерти, як довго жити для неї чинно. Найтяжче ж у добі, коли брат зраджує брата, коли син іде скаржитися чужинцям на батька, а батьки схиляють перед чужими переможцями переможену голову. Недовіря сідає за родинний стіл, а зрада й непевність іде слідом за кожним. Ось ти тужиш за мученицькою пальмою, — тож виречися себе в житті: там тепер досить муки, страждань та проб. Не клади голови під ворожу сокиру, вмри для себе добровільно, живучи для своєї правди якнайдовше в чині. Йди, мій сину, з миром, і скажи це іншим. Це — мої останні слова.

Святий Папа обняв тремтячого юнака; благословив його і простяг знову свої старі члени на зімятій соломі...

В підземеллях тим часом ревла хуртовина голодного, злісного реву...

ДІДУСЬ

Предоброму Патерові А. Г—ві, O. S. B., що перший відчув та зрозумів злидні еміграції і своєю ініціятивою започаткував допомогу вигнанцям.

Коли Петрик добіг до манастиря, що острівцем спокою випинався на горбку понад метушнею галасливого міста, — залізну манастирську браму вже замкнули наніч.

— Та й що ж тепер? — розпучливо оглянувся довкола засапаний хлопчик.

Дощовий підзимковий вечір намоклою загорткою сповив місто, а змерзлий лихий вітер бив, мов різками, в обличчя, груди, спину. Заповзав під комір благенького Петрусевого плащика. Ліз аж під сорочку, а вона, промочена потом, болючими смугами прилипала до розігрітого ще тіла, що на ньому простуджений вітер шукав тепла.

Вулицею, попід глухим і до всього байдужим манастирським муром, і задня ворушилось мало прохожих. Тепер же тільки каламутне проміння ліхтарні повзало промитими, блискучими плитами хідника і зараз же відскакувало в тінь, ніби переконавшись, що — марні зусилля перемогти липку пітьму й осушити заплакані тротуари. Коли ж зневірений промінчик потопав у тіні, — з-за муру висувалися страшні, чорні пазурі й сягали аж до самого ліхтаря, абож намагалися зловити й Петрика. І хоч Петрусь добре знав, що ті влізливі лапи — в дійсності тільки

тіні дерев за стіною манастирського саду, але ж, коли вони тремтіли біля самих його ніг, — він щільніше втулявся в сухий куток склепіння брами й заплющував очі. Тоді повна пітьма немов викрадала його зо світу — й не було так безнадійно лячно та розпучливо сумно.

Ах... ах!... Який же нещасливий день!...

Сьогодні Петрусь рішуче скрізь спізнявся. Спізнився до лічниці, куди відвезли брата. У винарні, де Дмитро робив шампана, розірвалася бомба з вуглекислиною й шпурнула його поміж бочки. Бідний, бідний Дмитрусь! Кажуть: поспішав перед святами!... Який він мабуть потовчений, коли ж його прибила „бомба“, та який мусить він бути страшенно чорний, якщо його облив той „вугляний“ квас!... Петрик довідався про те нещастя аж по школі. Біг, як завжди, до винарні, щоб разом із братом їхати „додому“ — в недалеке передміське село, де брати вже другий рік мали дешеве житло. Але ж Дмитро вже з полудня був у лічниці. Покіль заплаканий і переляканий Петрусь знайшов шлях до шпиталю, почув від придверника, байдужого до людської розпуки, суху відповідь, що „стороннім“ уже вхід заборонений. Про те ж, як Дмитрусеві, — придверник нічого не знав. Здавалось, що він навіть не знає, чи справді Дмитро є в лічниці! І зовсім байдуже було йому, коли довідався, що крім „побитого бомбою“ Дмитруся у Петрика нема нікого рідного на цілому світі. Тільки біла сестра-жалібниця, проходячи сходами, затрималась на хвильку й сказала, що Дмитрусь таки справді тут, і що він мабуть „за тиждень бігатиме“.

Ні там, під ворітьми лічниці, ні тут, під брамою манастиря, Петрусь не міг збагнути, чого й куди „побіжить“ статечний Дмитро „за тиждень“. Тобто саме

першого дня Різдвяних Свят. Таж він ніколи й ніде не спізнявся, дарма, що ніколи не бігає, а ходить помалу... Ага! Сестра ще додала, що Дмитро „має всі кості цілі“. Та невжеж таки на ньому залишилися самі кості?...

Петрусь бачив у своїй уяві страшну чорну потвору — кістяк замість гарного, любого брата. Судороги душили йому горлянку й по дорозі на двірець хлопчик мав перед очима тремтячі сяйва, що, проходячи крізь його сльози, розпливалися в імлисті плями. В тих плямах потопали площі, вулиці, доми, всі такі однакові, всі байдужі, всі дихали втомою й мокрим холодом.

— „Куди ж побіжить Дмитрусь за тиждень?“ — майже вголос запитав себе ще раз Петрусь, спинився на ріжку вулиці й побачив, що перед ним — незнайома площа. Новий страх охопив його: він зблудив! Тоді метнувся назад, але все кружляв по незнаних вулицях. Коли ж нарешті насмілився запитати якогось ходця, — той, кілька разів перепитавши, тільки махнув рукою:

— Ой, ой!... Мусиш, молодий пане, трамваєм... так і так...

Але Петрусь мав тільки місячну залізничу карту, — грошей же жадних. Коли ж прибіг на двірець, останній „його“ потяг, що спиняється „на їхній“ зупинці, тільки що відїхав.

Зломаний і сполоханий, як загнане звірятко, хлопчина блукав різними вулицями. Знайомих не міг пригадати; братова винарня — замкнена; школа — також; з двірця вночі виженуть, — про це колись говорив Дмитрусь. І зненацька згадалось...

Майже кожного дня по школі мав Петрик одну-дві вільні години, покіль брат кінчив свою працю. Ходив тоді по місті: годував у парку пташок, огля-

дав блискучі виставові вікна крамниць, особливо ж — з частками та з приладдям для мотористів і автомобілістів. А якось, коли трапилось несподіване свято й у школі не було навчання, — він заблукав аж на шпилястий горбок над річкою, де в тихих вулицях пишалася в зеленому, кучерявому саду велетенська манастирська церква. Було тут зовсім інакше, як у місті. А ченці, підперезані шкуратяними поясами, деякі — навіть з великими бородами, були — ну, майже такі, як у Печерській Лаврі, де — щоправда — один тільки раз у житті, ще зовсім малим, їв Петрусь дуже смачні проскурки. По стінах церкви, і зокола, і зсередини були також ніби знайомі образи, знайомі не тільки із Старого та Нового Завіту Божого, але знову таки — аж із Києва. Принаймні він відразу впізнав свого Святого Патрона — Петра з велетенським ключем. Пізнав і царя Давида, і блудного сина, отого, що не слухався свого тата і „їв з корита, вкупі зо свиньми".

Та найбільш утішила Петруся велика статуя Святого Венедикта, що тихо стояв під широкою зеленою пальмою. Був це „вилитий" Петрусів дідусь, отець Іван, що його Петрусь любив не менш, а... може навіть більш, як покійного тата. І коли Петрик сидів у чудово вирізуваних лавках серед порожнього присмерку велетенського храму та довго вдивлявся в любе йому обличчя, — то Святий явно усміхався до нього й навіть неначе щось шептав.

От, і в цю мить любий дідусь поворушив головою, аж борода йому затремтіла, ніби срібне крило. Ось-ось він виступить з-під пальми й погладить його низенько вистрижену голівку, як колись, там...

Малий Петрик в часі дозвілля, коли йому бувало сумно, коли інші школярики розповідали про маму, про затишок дому, про гарні подарунки, що приніс

їм Святий Миколай, — біг до церкви на шпилі. І саме на свято Миколая трапилось, що Петрусь дужче, як завжди, відчув гіркість самоти й вигнання. Був того дня вільний і вранці „пішов у гостину до дідуся". Просидів у церкві аж до півдня, мовчки розповідаючи дідусеві про свої й Дмитрові кривди. Заспокоєний щирою розмовою, трохи задрімав і несподівано вчув, як чиясь тепла рука лягла йому на рамено. Усміхнувся ще спросоння до того, хто його збудив, і побачив перед собою старого ченця. Не був він подібний до дідуся Венедикта, не мав ні бороди, ні вусів, але ж дивився на нього також дуже ласкаво.

— Часто бачу тебе в церкві, — мяко промовив чернець. — Про що ти молишся, хлопчику, до Святого Патріярха?

Петрусь трохи засоромився й спустив голову. Але помалу почав відповідати на запити й повільно розповів свій нескладний життєпис. Розмова скінчилась аж у гарно вимальованому рефектарі, де того дня Петрик обідав укупі з ченцями. А обід був такий, як колись „вдома": з сардинками й помаранчами. Та не тільки сам обід, — ще сподобалось йому, що „братія" починала їсти тільки на знак ігумена-пріора: він стукав по столі маленьким молоточком. І те його втішило, що й у рефектарі він знову здибав постать „свого" дідуся, що ласкаво дивився, з яким смаком ковтав Петрусь товсту сардинку. По обіді Петрика провели в садок — великий, з пометеними від снігу доріжками й велетенським хрестом посеред копичастого, округлого квітника, обсадженого темно-зеленими букшпанами. Всі ченці були до нього вельми ласкаві, а один патер навіть розумів по-українськи й звав його, мов дорослого — „Петро". Аж увечері виходив з манастиря малий Петрусь із великою коробкою, повною помаранч, горіхів та

фіґ, що звичайно приносить дітям Святий Миколай.

— Але, колись іншим разом ще матимеш і від дідуся, — усміхався чернець, що привів його в манастир і тепер сам випроваджував аж до брами.

Отож сьогодні, коли самітній Петрусь опинився справді „на бруку“, не маючи де перебути мокру ніч, — впало йому на думку впроситися на нічліг до ласкавих ченців. Якщо ж бо вони мають таку гарну їдальню й так багато всяких інших покоїв, то напевне у них є і якась там канапа, як була в покою дідуся Івана, де раз-у-раз ночували гості, що їх застукав дощ чи вихровиця!

Але ж Петрусь спізнився й тут. Брама була замкнена: на стук ніхто не відзивався, дзвінка ж, видимо, тут не вживали. Та не було вже куди йти звідсіля. — Петрусь присів у куточку склепіння, що вдолині мало заглиблення.

— „Чисто, як Пірам у будці!“ — згадав про песика на своєму подвірі, на селі, — й зідхнув тяжко: — „Добре йому: він вдома!...“

А вітер рвав усе дужче. Туман перейшов у мряку, а незабаром мряка перетворилась у снігову кашу. Петрик силоміць підвів очі, над якими вже злипалися повіки, на темну храмову масу за стіною:

— Дідусю Святий! Ти ж не допустиш, щоб сталося мені щось лихе біля самого твого дому! Як не маєш канапки, то дозволь хоч тут... — і зачув, що хтось підходить позад його до брами.

Прудко крутнувся і побачив у світлі тьмяної ліхтарні ченця в широкому плащі і з валізкою в руці. Вітер ніс його просто під браму, але намагався вирвати з руки крисатий бриль, що його чернець притримував на голові.

Петрик радісно пізнав венедиктинця й метнувся до нього:

— Отче! Отче!...

Зморений довгою подорожжю чернець, втомлений ще більш тим, що довелося порушити стисло впорядковане життя, мало не випустив із рук валізки й бриля. Слухав спочатку неповязане, пересипане чужими словами Петрикове оповідання й почав дзвонити, смикаючи за ретязь із чорним хрестом, що його не помітив у верхній частині брами Петрик. Дзвінок звучав безнадійно голосом покинутої сироти, що на неї не зважає завмерлий світ. Справді, неначе крім ліхтарні та вітру, не було ніде довкола нічого живого, здібного до руху.

Вже Петрик устиг докладно розповісти хід усього свого нещасливого дня, коли, нарешті, камяними плитами манастирського двору зашкрябали важкі чоботи. Крізь хвірточку на блимаючому тлі ліхтарні висунулася заспана голова.

— Це я — Пляцидус. Впусти, брате Фльоріяне!

Брат-дверник привітався побожною формулою й, орудуючи великим ґотицьким ключем у масивному замку брами, говорив часто й швидко, як говорить людина, що ще не прокинулась остаточно:

— Вибачайте, достойний отче! Спокуса... Задрімав я. Цілий день витирав підлогу у храмі. Дощ і болото. Болото й дощ. Ну й погода ж! Заступаю від ранку ще й брата Мансвета-сакристіяна: розломило його ревматизмом.

Коли брат Фльоріян замкнув браму, аж тоді побачив він на манастирському подвірі Петрика, що влип у мокрий плащ патера Пляцидуса. З німим запитом глянув здивовано Фльоріян на патера. Але ж і в патерових очах прочитав заклопотану непевність.

Обидва не пригадували собі такого випадку, щоб уночі хтось чужий переступив манастирську браму.

Брат Фльоріян розклав руки:

— Та й куди ж із ним тепера? Спокуса...

Обидва добре памятали манастирські приписи: там написано цілком певно й ясно, що ніхто чужий не сміє перебувати за манастирськими мурами без дозволу отця абата.

— Підносити з ложа найдостойнішого? — ніби сам себе запитав патер.

— Може впустити в павільон, де даємо обід убогим? — шукав розвязки брат.

— Та що ти, брате?! — патер Пляцидус покрутив головою: — Там же замерзне до ранку. Він і так певне вже простуджений!...

І патер уже був скинув із себе плащ та вишукав сухішу частину, щоб прикрити нею тремтячого хлопчика. Але враз затримався. Перед очима знову цілком ясно став манастирський припис: чернець не сміє розпоряджати жадною річчю з манастирського майна.

— Хіба збудимо патера пріора? — розгублено спитався отець Пляцидус.

— Боженьку ж мій! — щиро замахав руками брат. — Патер пріор цілісенький день мучився із зубами. Навіть у хорі співати не міг. Де там!... І так, чи до свята одужає.

Шалений подув вітру шурхнув по дворі лапатим листям каштанів і крилами розкинув чернечі плащі. Згасив Фльоріянів каганчик, кинув в обличчя жмені водяного пороху, перемішаного з голочками снігу, й був би звалив Петрика, коли б його зледеніла ручка не вчепилася була за патера Пляцидуса.

— І чого ж ми стоїмо на вітрі? Ходімо хоч під портал.

Беззуба зима зашамкала сухим листям під ногами ченців. Широкий двір згубився в темряві й видався безмежним простором. У тій пітьмі тільки раз-по-раз виблискував золочений вінок над головою Розпятого на високому хресті, ніби живчиком било Святе Серце. Минаючи той хрест, патер, не затримуючись, підніс свій широкий капелюх, ніби вклонився приятелеві, і вступив під накриття порталю.

Зненацька обидва ченці скамяніли: важкі церковні ковані двері беззгучно самі відчинилися. Великі ключі з металевим зойком випали з рук брата Фльоріяна на камяні плити, коліна йому підломились, а очі вирячились.

„Як?... Хто міг відчиняти двері храму, які він звечора уважно замкнув, оглянувши попереду всі темнаві закапелки?“ Не злодія шукав, тільки втомленого життєвими турботами мандрівника долиною земною. А проте!...

— Отче! — вхопив Фльоріян за руку патера. — Отче! Чи ви бачите? Таки ж двері відчи...

Та патер Пляцидус не чув розпучливого вигуку. Він сам теж упав навколішки на порозі храму й без тями придивлявся, як на головному вівтарі швидко, одна по одній самі розсвічувались свічки, як неймовірно ясно розгоряється світло „вічної лямпади“, радістю й ясністю заповняючи прегарний Божий храм, навіть і при повному звичайному освітленні завжди притемнений. А в сакристії спокійно й рівно дзвонить дзвінок, як на початок Служби Божої. Скликає голосно й певно.

— Боже! Що ж це? — беззгучно повторяють патерові уста, а дрібне тремтіння повзе по раменах і молитовно підносить руки обом ченцям.

І вони бачать, що до храму просто вбігають, а не поважно, як звичайно, входять брати. Дехто навіть

уже в самому храмі запинає свій пояс, інші поправляють волосся. Не дбають про вславлений венедиктинський порядок. Товпляться в один стривожений гурт. А всі погляди, мов струни напнуті, промінням сходяться на вівтарі.

Звідтіль, просто з відчинених дверей помалу посузається, мов пливе, поважний чернець. Каптур насунений аж на очі, тільки біліє срібна борода. В руці — абатський жезл, оздоблений хрестом.

Але ж це — не їхній голений, як і всі отці, абат. Що ж він? — шукає братія очима свого пріора.

Таж їхній отець — так, як і всі вони, цілком розгублений. Бо ж не знає: хто це і з якої причини? Той хтось — і незнаний, і так знайомий, маєстатний, і повний ласкавости, і вражаючий надземною повагою?

Але у ченців, наскрізь пройнятих суворим, непорушним манастирським порядком, все більш наростає неспокій: чому ж цей „чужий абат“ порушує незломні приписи O. S. B.? І „справжній“, „свій“ абат, спираючись на жезл — ознаку абатських обовязків і прав, вже робить крок наперед. Ось він нарівняв на собі свій нагрудний хрест і зараз спитає чужого: — „Яким правом, отче?“

А той, „не свій“ тим часом уже підплив до порталю. Став на порозі й простяг до Петрика, — що його враз пізнали всі ченці, — білу, мов оплаток, руку. Пригортає до себе дитину. Накриває своєю широкою мантією, як мати хусткою. І, обернувшись знову до храму, відсуває кобку з свого обличчя:

— Suscepimus, Deus, misericordiam tuam, in medio templi tui.

— „Приймаємо, Боже, милосердя Твоє серед святині Твоєї“ — лунає настороженою тишею неземний голос.

І, мов звалені хуртовиною, падають усі ченці ниць. Тільки сам Петрик стоїть на ногах, обіймає білобородого, гладить та цілує раз-у-раз абатову білу руку й дзвінким, повним щастя голосочком лунко дріботить серед осяяного храму:

— Дідусеньку дорогий!... Дідусеньку!... Ну, що ж: не казав я, що ти мене не покинеш мерзнути?! Ще й покладеш спати на канапці, правда?! Ти не гнівайся, що я говорю в церкві. Але ж я — такий щасливий! Бо ж люблю тебе дуже — дуже!...

Бурхливими хвилями, варгановою хуртовиною замість непорушного венедиктинського „PAX-у“ налетіли на чернечі душі дивні, сяйні почування. Екстаза молитовности й безмірної вдячности захоплює їх усіх. Бо їхній манастир поблагословив своєю появою сам їх Святий Патріярх!

Та разом ворушиться в серцях і щось підсвідоме й немов сором заливає очі: як же це могло статись, що з першого погляду не пізнали діти отця свого?... Як могло статись і те, що так часто дивувало їх у святім письмі: „коли учні Христові йшли з Ним до Емаус і не знали, з ким говорять?!...“

А Патріярх, обнімаючи чужу дитину, кидає братії промінні слова:

— Діти мої любі!... Добре те, що пильнуєте ви, дбаєте й справно виконуєте найменші подробиці нашого уставу! Так і мусить бути, тільки ж памятайте, що всі приписи перевищує цей: — „Найбільш уваги виявляйте, коли приймаєте вбогих та чужинців. Господа бо Ісуса приймаєте в них“.

— Діти мої, — мов із неба звучить далі святий голос. — Подумайте добре:

— Хто вбогіший на світі за дитину — вигнанця?...

ЗУСТРІЧ

Дівчатко піднесло ручку, неначе проповідник:

— А там, Атале, в тому райському садку, де похожає Агнець, — квіти співають, як пташки. А пташки людськими словами розповідають чарівні пречарівні казки. І нема в тих казках нічого страшного або лихого: ні про жахливу Ґорґону, ані про ненажеру Мінотавра.

Молоденький варвар, ще майже дитина, щасливо посміхався. Доструґував гладенько вичищену, мов із слоновини, сопілку, що мала бути забавкою-дарунком для його малої приятельки-вчительки, Фільомени. Хитнув головою, відкидаючи з чола пасмо волосся:

— Добре було б, Фільомено, відпочити в тому твоєму садку, замість того, щоб, мов осел, крутити пекареві жорна! Ех, добре б!...

— І відпочинемо, Атале, — переконано присвідчила дівчинка. — Відпочинемо, коли закінчимо працю „на винниці Божій". Тільки ж... — і Фільомена, наслідуючи рух, що підгляділа його в дорослих, — розклала широко ручки в повітрі: — тільки ж, я ще маленька й жадної праці на винниці ще не робила. А ти — аджеж не на винниці, а тільки у пекаря працюєш... Тож що маємо робити? — Чекати, аж прийде час...

За розваленою стіною, що відмежовувала тісне подвірячко Фільомениних батьків від сусідньої пекаревої оселі, зачулися кроки, потім — своєрідний згук: сипалося зерно до дзвінкого посуду. За тими добре знайомими згуками залунало не менш знайоме:

— Язиґу!... До жорен!...

Атал мотнув головою, як кінь, готовий зірватися до скоку. Швидким рухом встромив під камяну плиту недокінчену сопілочку та ніж і плигнув на мур. Звідтіль одним скоком уже був біля жорен. За хвилину було чути одноманітний, шелестливий згук жорен та тихий, монотонний спів малого варвара.

Фільомена залишилася сама. Знала, що треба бути спокійною й терпеливо зносити прикрощі. Тож не плакала, не нарікала. Ремствування було б зайве: матуся не почула б. Вона продає на торзі риби, що їх наловив і знову ловить тато.

Коли ж нема риб, тато ще перед світанком привозить багато-багато ярини, навантаженої на „Прокне" — ослику сусіда Ґлявкіона. Тоді мама продає ярину. Де ловить тато рибу — Фільомена не знає. Так само не знає вона, де росте ярина. Чула тільки, що той садок, звідкіля привозять зеленину, гарний. Таж напевне він не такий чудовий, як садки райські, що про них раз-у-раз оповідає дівчинці мати. І Фільомена уявляє собі зовсім виразно рай та його садки й дуже докладно переказує про них усе єдиному своєму приятелеві — Аталеві.

Фільомена народилась уже „вільна" в тісній, але ж у „власній" мазанці на Субурі — вбогому маєтку своїх батьків, що викупилися з рабства на волю. Ця „воля" була в тім, що вони вже не мешкали „у чужих", як кожний купований раб. Натомість самі мусіли дбати про їжу, а не діставати з панської руки ту ж таки саму миску вареної квасолі з салом, яку мали й у своїх панів. А дбати про їжу — це значило не бути ніколи вдома. Так, немов увесь дім існував

тільки для Фільомени, що була замкнена в ньому з ранку до вечора.

Батьки — християни не пускали її гратися з ватагою брудних галасливих дітей, що ганяли запорошеними вуличками Субури. Страшно було, щоб дитяча отвертість і щирість не прозрадила їхньої святої таємниці, бо Фільомена не вміла говорити неправди. А хоча тоді й не було едикту на християн, таж кожного дня, кожної хвилини могли його знову оповістити.

Єдиний приятель Фільомени — це юний варвар — Атал. Кажуть, що він був невр, але ж Рим ліпше знав язиґів, як таємних неврів, тож і молодого Атала звали збірним найменням: „Язиг“. Тільки маленька Фільомена намагалася поправно вимовляти його тяжко-вимовне особисте імя. Йому ж нагадувало це ще ті часи, коли він був у своїх мокрих лісах, де його колисала в обіймах люба ненька, що звалася подібно, як він. І може саме через те Фільомена була для дикого хлопчини єдиною радістю його життя.

Коли Атал перескочив через пекарів мур, — Фільомена хвильку сиділа тихо на старім, покинутім під стіною, заржавілім якорі. Вона думала, що по неї прийде ясний Янгол з білими, шовковими крилами, погладить її по голівці й так ніжно, мов дзвіночком продзвонить, скаже:

— Іди, бідненька, йди! Я відчиню тобі двері „райського“ садку.

Звичайно Янголи приходять із неба. Тому Фільомена відкинула назад голівку й сперла її на широку лапу якора. Лежала, дивилася на небо, чекала й думала. Сьогодні вона хотіла прохати Янгола, щоб дав їй, або принаймні показав ту пальму, що її дають „переможцям життя“. Якраз дуже тяжко було зрозуміти, що то є „перемога“ взагалі, а ще тяжче, як можна „перемогти життя“.

Фільомена дивилася на великі хмари, що помалу плили небом. Вони укладалися в образи страшних потвор. Ось вона бачить голову Мінотавра, що спровола немов переміняється в дужого кентавра, а цей розривається на шматки. З них повстає злющий Кербер. Він шкірить на Фільомену зуби й грізно гарчить. Та не довго: позад нього появляється очікуваний Янгол у сліпуче білій хмарі своїх широких, кучерявих крил. Повільно злітає він до Фільомени, що ледве чує колисливий спів Язиґа.

Коли по часі ясноволоса голова хлопця-варвара виткнулася з-поза муру, Фільомена, притиснувши ручки до грудей, міцно спала під заржавілим якором. Не турбувало дівчинки й те, що западаюче сонце сповивало її своїм нематеріяльним, сліпучесяйливим пурпуром.

*

Одного дня зник і єдиний Фільоменин приятель. Хлопцеві набридло заступати пекареві осла, дарма, що пекар не був людина зла й не знущався над Язиґом. Таж Атал не раб. Він син вільного слуги — заскладника, що його забули свої на чужині. Підрісши, вибрав він собі єдину надійну дорогу: вступив у військо до римських леґій.

— Чи ж побачу тебе ще колись? — обнімала приятеля за шию мала Фільомена.

Атал крутив головою:

— Навряд! Можуть мене послати далеко-далеко.

— А все ж таки, може зустрінемось?

— Хіба що в твоєму чарівному садку! — потішив її варвар. — Але, — додав щиро, — і на порозі смерти рад би я віддячити тобі за твою ласку, мила Фільоменко! Ти ж бо єдина на чужині звала мене так, як кликала мене моя матуся. Вона й ти — ви дві були добрі для мене. Я молитимусь за тебе твоєму Богові.

І проминули роки.

Не мріяла вже більш Фільомена про райські садки, не чула райських казок і тільки часами у сні бачила ясного Янгола. Тепер вона мала багато праці, бо ж зявилися менші сестрички й брати. Треба було помагати матері, заступати її і вдома, й на торзі. Тож ходила по воду до далекої криниці, варила, прала, продавала й рибу, й квіти. Особливо квіти, бо ж кожен охотніше купить троянду від молодого дівчатка, як цибулину від зівялої беззубої баби.

Саме перед Фльореаліями затрималася Фільомена біля фонтану. Бризкала водою троянди, розложені в кошику на оксамитовому, вогкому моху. Вулиця потопала в далині в соняшному світлі. Сліпуче, не стримуване хмарами, воно ніби ставило межі щоденному, звичайному життю. За тією світляною запоною починалась апотеоза невмиручої слави, що не знає ані тіней, ані не вяне, як ці земні квітки, що падали до Фільомениних ніжок разом із бризками води.

Не знати чому наростала в душі тривога, що піднімала її вгору, ростила крила до лету й межувала аж із екстазою. Так виразно й певно відчула зненацька Фільомена, що мета життя — це безкрая радість, така велика й безмежна, що її не може зрозуміти земна істота, хіба відчує тільки, що та прийдешня Радість не має меж часу й простору...

— Таж ідеш ти нарешті з нами, чи ні?

Хтось трусив її за плечі й говорили якісь голоси.

— З вами? Куди?

Дзвінкий сміх відповів на Фільоменин запит:

— Таж вона, дівчатка, закохана!

— Але!... Вона гордує нами...

— Ніхто й ніколи не бачив її з хлопцем!

— А чи ви її бачили коли в храмі Венери?

— Пст!... Ані в храмі Вести!

— А хто бачив її на процесіях?

— А знаєте, дівчатка, чому?

— Ні!... Ну-ну, чому?

— Вона — християнка!

Дівчатка перестали сміятись, бо ж останнє слово кинуло на них тінь, а на Фільомену впало важким покривалом смутку. На мить немов почула біль у скрані, й нагло похололи руки, а ноги стали ніби чужі й не могли ворушитись. Таж усе це тільки на мить. Вже за хвилину вона випросталася й усю її душу заповнили спогади й образи з дитинства. Ось хмара. Вона там, колись, творила темні й ясні образи життя, ті „життєві потвори“, що їх треба перемагати й що за ними виростає, розірвавши їх на частини, ясний Янгол з кучерявими сліпучими крилами. І знову стало легко, ніби він ще раз торкнувся її чистого чола й покликав:

— Ну, йди, бідненька, йди. Я відчиню тобі двері до райського садку.

Тільки напруживши всю волю, вернулася до дійсности. Її трясло кілька рук товаришок. А хтось зривав із шиї тоненький, з волосся сплетений ретязьок із малим, деревяним хрестиком, що його вирізав ще Язиґ.

*

Того дня пішла Фільомена по воду, не знаючи, що знайде там огонь. А знайшла: як християнку, засудили її на „вогненну смерть“ у живих смолоскипах, що мають у ці свята освітлювати цезарські садки. Там до пянливих пахощів несчислимих квіток примішається гострий пах смоли та сірки, що ними просяклі тканини, якими огорнені до півтіла живі смолоскипи... І той пах, вкупі зо смородом палених тіл — це радощі „божеського“ цезаря та його прибічників.

Ще порожні алеї, бо ж пітьма ще не впала на

Рим. Сива імла наростає між темними силюетами дерев у глибині цвітучих кущів. Нарешті несміливо моргнула перша зірка. Блимнула своїм ясним оч-ком і зникла, жахнувшись. А небо зблідло й потемніло.

Але земля не така вражлива, як небо: звикла вона до смороду пожарів, стогону вмираючих, випарів безневинної крови...

Залунали ритмічні кроки. Коло кожного стовпа розставили леґіонерів при людських жертвах, щоб хтось не допоміг засудженим втекти від смерти. Впав рвучкий, короткий наказ, приглушений, бо близько був „божеський" імператор. Нечутно розбіглися босі, півголі раби. Слухняно стали навколішки під кожним стовпом, готові на даний знак запалити приготовлене багаття. На те — раби, щоб виконувати смертні присуди; цього не доручається вартовим воякам. О, вже зашкварчало багаття...

— Атале!

Чи вітер заніс це слово з далекого краю? Чи це чари якісь?...

Вояк із забобонним жахом підвів блакитні очі на „свою" християнку. Може й справді, як говорить люд, „чарівники" вони, отсі засуджені на вогненну смерть. Бо хто ж у цілім Римі знає це найменння, що його він сам уже давно забув?

— Атале!...

Глянув уважно й відчув, як серце стало шматком важкого металю й упало глибоко додолу. Глянув ще — й обірвалося воно та й пірнуло в безодню. З ясного, мов перлового личка дивилися на Язиґа ласкаві, глибокі, ніжні очі. Немов би вчора бачив він їх, бачив і те личко любе, що його так часто розглядав між рудими лапами великого якора...

— Мир із тобою, Атале! Не тривожся! — лунає

зо стовпа. — Бачиш, я на те тільки озвалася до тебе, щоб ти знав, що от зійшлися ми ще раз.

І усміхнулась...

Мов гарячими щимками бере той ніжний усміх варвара за серце. Так, а може й дужче, як колись, як пригортала вона, — дитина, його самітнього покидька на цім широкім світі...

Такий самий перед очима Фільомени Атал, як і колись, на тісному подвірячку в Субурі. Прозорі, блакитні його очі неначе стали ще ясніші на обличчі, опаленому вітрами та спекою різних підсонь розлогої імперії. Швидко чорніють силюети дерев. Немов металеві стовпи чітко вирізьбились обриси на зеленаво-прозорому небі, що стало легше й прозоріше, як було перед хвилею. І заплакало срібними слізьми зірок...

Тихим посвистом пролетів наказ підпалювати „смолоскипи". Раби крешуть вогонь, а Аталові здається, що це Фільоменині очі крешуть його по закривавленому серці. І чує він, як палять його гострі іскри... Ах, нехай згорить у них і цезар... і Рим... і цілий світ... і його життя... Щось більше за кохання, повніше за співчуття, гостріше за біль, огортає варвара. Все, що відчував колись, зібралось у цьому тремтінню душі: і те, що було й уже забулось, і те сподіване, що мало прийти. І все разом протестує й кричить, вимагаючи для себе й для тієї прозорої дівчини, зарумяненої зо споду запаленим хмизом, частиночки щастя, права на життя в цьому широкому, просторому світі. Але чорними бовдурами диму чавить усе безмежна розпука. Бо ж — де те життя, коли все під владою смерти!... Повільної й тяжкої смерти...

Не зовсім розуміючи, пощо, вхопився варвар за лук і поклав стрілу. Але на мить спустив додолу зброю.

— Фільомено! Фільоменко!... Пригадуєш? Я обіцяв тобі віддячити за все... Як я можу тепер?... Як? Тільки так... — підніс лук і націлив на дівчатко стрілу.

Чорний дим кількома гадюками обвивається довкола Фільомениних ніжок.

— Фільоменко! Принаймні ти не будеш мучитися, зайво страждати. Нехай твій Бог змилується... Візьми і мене в той... твій прекрасний садок.

Стріла заспівала, пурхнула, як маленька пташка.

Кивнула голівкою Фільомена й немов тільки тінь голосу впала Язиґові в ухо:

— Візьму...

Глибоко вбилася зліва у груди воякова стріла. Припала, немов принесла не смерть, а поцілунок. Чистий і вірний, на віки вірний, як сама смерть безповоротна. Але ще тремтіло Фільоменине маленьке тільце, а може це пробігали по ній тіни вогняних язиків, що били гострими батогами в потемніле небо? А що, як жива?

Варвар швидко поклав другу стрілу й пустив не в серце, а — для певности — під вухо. В бючку. Пустив із повної тятиви, хоч і вірив у твердість своєї руки. Але... дим... Як заслона закриває він тіло, тільки ще, здається, грає легкий усміх на любому обличчі.

— Боже!... А що ж, як вона ще й досі жива?

І Атал, що було сили в руці — випустив третю.

В далині хвилювалися кривавою загравою лави живих палаючих стовпів. Удавано-радісні вигуки на честь цезаря переплутувались із звуковим мереживом тріскаючого в огні хмизу й запліталися червоно-жалібними стьожками — передсмертними стогнаннями жертв. Дехто з них пробував ще співати слова хвалебних гимнів, що падали святими квітками на

палаючі жертовники. В нагрітому повітрі колихнувся вітрець і потяг на урочистий похід чад паленого мяса.

Перед лектикою цезаря бігли хлопчики й пригорщами сипали троянди, з боків ішли дівчата-рабині й кадили... кадили, аж звивалися хмари з того кадильного диму, а через них проходив пах і стогін.

Варвар відчув, як уся його істота наповнилась огидою, образою, жалем і гнівом. В голові, непризвичаєній до складніших міркувань, сплелися думки у вогненний вузол, а з того вузла увільнена й ясна видавалася тільки одна правда, що її навчали Язиґа у війську:

— „Вояк, що програв бій, жити не сміє!“

Ще раз кинув погляд, — немов віддав очі й душу, — вгору. Не бачив обличчя Фільомени, але ж бачив, ясно бачив над її головою розцвілий вінок сяйливо білого проміння. Не промовив нічого, тільки рвучко витяг меч...

*

Коли цезарів похід порівнявся з Фільомениним стовпом, два сенатори на хвилину перервали розмову. Їхні байдужі погляди обережно діткнулися до трупа молодого леґіонера, що впав наперед із устромленим у груди мечем. Торкнулись і відскочили з погордою.

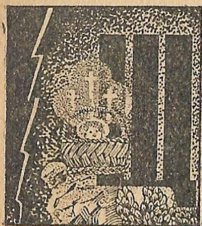
— Видима річ — варвар, — з огидою кинув один.

— У лісах і в боях тільки можуть вони жити... Не в культурному Римі, — крізь зуби процідив другий.

— Не в міру вражливі...

— Дикуни!...

ДЕВЯТА

е раз дозволив Господь діждатися великого свята добрячим мешканцям убогих осель, розтрушених у горах, де з Іберією межує ґальська земля. Марні заборони й переслідування римлян: християни збираються в укритому в скелях храмі-печері, як та, де вперше відбулося свято Різдва. В темній криївці блимають-мигтять, як зорі перед дощем, каганчики-ліхтарні. Немов би кожен із тих верховинців, що зійшлися сюди вклонитись Народженому, не каганчик із лоєм овечим, а палаюче чистим полумям віри власне серце тримає в долоні. Й високо-високо, понад цими шпилястими горами підносяться серця нехитрі аж до самого неба... За хвильку ось знову в долини зійдуть вони: злинуть із висот до буденного, дрібненького життя. Тільки згадку про теплий вогничок віднесуть із собою звідсіль.

Та не всі по Службі Божій підуть у долину. Ледве протоптаними стежками все вище, в гори, прямують дві постаті. Одна — немічний старець, друга — хлопчик, ще мала дитина.

Вони вже на високому горбку. Гострий вітер перехоплює віддих, рве плащі й тріпотить ними, як крилами, що підносяться вгору. В пітьмі не видко, чи добре ступає нога. Таж старий, що й удень не багато вже бачить, більш вірить ногам, як очам: багато бо разів виносили вони його на ці вершини.

Малий — за дідом у пятах. Звикло хлопятко, що дідусь провадить його завжди.

— Чи ж не куняєш ти там, Одифаксе? Не погубив каганців? — запитує дід.

Зморена маленька постать гордовито випростовується:

— Я ж бо вже великий, дідусю! Хіба ти забув, що вже другий рік ходжу з тобою на Службу Божу, а по ній — на могили. Я, дідусю...

Вітер бє крилами плащів і здмухує в прірву, як ясні промінчики, дзвінкий дитячий голосок.

Ще спить темний схід, коли Арбогаст пізнає мету своєї мандрівки: низку неглибоких печер. Деякі висікли в скелях побожні руки, інші заглибила сама природа. По цих християнських колюмбаріях сплять останнім сном ті, кого брати звуть „вічно-живими в Господі". Часто немає навіть наймення на камяних плитах гробниць. Бо ж своєю мовою писати гірські пастухи не вміють, римською ж, твердою мовою переможців, хоч і знає її дехто, не сміє порушити святости могилок. Тільки квітка, паросток оливи, чи голуб, ягнятко або галузка пальми — відзнака мученика — вирізьблені на камені. Іноді можна вглядіти під пальмою три стріли або меч: відзнаки, якою саме смертю здобув собі похований у могилі пальму перемоги...

Навколішках перед трьома каганчиками, сам рухливий, як іскра під вітром, спритний Одифакс креше вогонь. Нерухомо спокійний, мов перегорілий попіл, схилився перед саркофаґом старий Арбогаст. Та не саркофаґ камяний бачать його виблідлі очі: далеко від темної печери проходять перед ними образи й люди, близькі тим, що їх тіла відпочивають тут у спокою...

Як і торік, без помилки, сам розставив біля гробниць розсвічені каганчики малий Одифакс. Два —

в ногах, а один — в головах на першій могилці. І тільки один — перед плитою, вмурованою в стінускелю. Поставив і сам на хвильку задивився на блискучі вогники в побожній пошані. Але дитяча цікавість не дає молодій думці скупитися на містеріях вічного життя.

— Діду... — смикає старого за плащ, — дідусю, а ти ж обіцяв розповісти. Скажи, — шепче тихенько, вичуваючи таємницю, — чому коло цієї плити має бути аж три світильники, а коло цієї тільки один каганець?

Та далеко занесли старого спогади; не чує внукового запиту. І знову маленька ручка смикає за дідів плащ.

— А там же також пальма. Пальма і меч, як і тут. Я добре бачу. Тільки на цій плиті, де один каганець, є ще й шолом військовий... Дідусю, чому ж це, чому?...

*

Гостровухий пес лежить спокійно, поклавши голову на міцні передні лапи. Дрімає, бо добре знає, що далі, біля отари вартує другий, кудлатий. Коли ж той мовчить, тож усе — в порядку. А як небезпеки нема, — то слід спати, щоб не схотілося на варті.

Навколо сюрчать цикади. Дрібно, безупинно, немов сукають на замовлення металеві струни. Часами ж сюрчання розростається так, що здається, ніби шкварчать і тріскають скелі, розпечені сонцем. Поблизу срібним сміхом сміється рябенький потічок. А над скелями в блискучому небі, як синя шовкова запона, клекоче орел.

Наставила Наталена дашком над очима маленьку ручку: чи не відбилася десь овечка від отари? Бо ж знає дівчина, що ніколи ще в цілому краю не бувало, щоб орел просто з отари вирвав ягнятко. Спокійно

тягне вона довгу нитку з сивого кужеля, а тінь веретена підноситься й опадає по стрімкій скелі, що звисає над гірською стежкою. Тремтить і повзає веретено, як велетень павук на срібній павутині. І кужіль трусить під вітерцем сивими пасмами. Немов дідок старенький із розкуйовдженим волоссям та білою бородою заглядає — не надивиться на гарне дівчатко.

— Ой, дідусю-кужелику!... — вкладає свою думку в пісню пастушка. — Нерозлучний друже... Скажи ж мені хоч казочку, нудно ж мені дуже... Розкажи, як орел чорний...

Гостровухий підносить голову. Нашорошився. Має добрі вуха й далеко чує, бо ж чимало минуло часу, поки й Наталена вловила тупіт копит. Призвичаєна до сільських звуків, пізнає пастушка по тому, як крешуть по камінню підкови, що кінь втомлений, а їздець — не певний дороги.

Тихо гарчить Гостровухий. Напоготові й Кудлач.

„Різні зустрічі можливі на самоті, в горах,“ — раз-у-раз нагадують Наталенині батьки.

Слід бути на сторожі! Це нічого, що ніколи ще не довелося дівчині в її мандрах з отарою наскочити ні на лиху годину, ні на небезпечного звіря. Обережність не шкодить ніколи!

Бере собаку за шкуратяний ошийок і заглядає з-поза скелі на вузьку доріжку, що кривулькою збігає додолу. Здалеку побачить їздця. А як буде небезпека, — зникне в щілинах скель, мов ласочка, що не ліпше за неї знає тутешні таємні хіднички. З-поза кущів, на крутому повороті доріжки, що під нею синіє прірва, вже виткнувся вершник. На білому коні, з блискучою зброєю, сам поставний молодець. Все геть чисто, як у тих казках, що розповідають у горах зимовими вечорами про „героїв“: мякий плащ

хмарою повиває струнку постать, високий гребінь шолома сліпуче виблискує на сонці.

Не витримав Кудлатий. Вперся лапами в каміння й сердито загавкав. Загарчав і Гостровухий біля Наталени. Вояк підвів голову — й очі в очі зустрінулись молоді погляди.

— Скажи, скельна квітко, чи це дорога до Бістуму?

Наталена хитнула голівкою:

— Ти на властивому шляху. Як зійдуть зорі, будеш у Бістумі.

— Аж увечері? Чи ж не покажеш, гірська німфо, коротшої дороги?

Звиклий до випещеної краси римських паній, бравий центуріон ласо дивиться на сільську красуню. Її природна врода — дика, вільна, свіжа, як повітря гірських верхів, видається йому куди принаднішa.

— Щож?... Може б сіла на коня зо мною та й провела стежками?...

І урвав мови. Вхопився за око й аж засичав. Необережна мушка, що їй запаморочилась голова від довгого танку в соняшнім сяйві, влетіла їздцеві в око й втопилася там, як у озері. Марно терти око рукою й краєм плаща. Мушка тільки глибше поринає, а око заходить сльозою й пече нестерпно.

— Стривай! Порятую тебе! — забуває Наталена про обережність при зустрічі з чужими.

Ось уже спурхнула зо скелі з амфорою свіжої води, що її набрала в потоці. Краєчком свого полотняного покривала легесенько випхнула мушку на вії й ллє воду воякові на руки.

— Добре промий. Ще! Ще, ще! Це дуже пече, я знаю... Не шкодуй води, вимий, щоб не виглядав, мов заплаканий...

Нема вже й сліду по мушці, а центуріон все ще

миє заплющене око. Миє одно, зате в друге — розплющене й ясне — глибше, як та мушка, „впала“ красна вівчарочка. Розпитує він дівчину: чия, звідкіль? А звичайненька Наталена знає, що при зустрічі слід чемно поговорити, хоч і не маєш про що. Й розповідає щиро про батьків, про село, про отару, про своє нехитре життя.

— А що сказала б ти, — спитав сміливий вояк, — коли б тобі хтось признався, що кращої від тебе ще не бачив?

— Ха-ха-ха-ха!... Сказала б, що мало ж він бачив, абож тільки одним оком дивився, — дзвонить чистим сміхом дівчатко. — Я ж бо аж двічі була в Бістумі. От там — кожна жінка — красуня! А шати, а оздоби дорогоцінні, як зорі на небі... А личка, мов мигдаловий квіт!... Ми ж тут — чорні, занедбані й без жадних оздоб!...

— Може й так. А все ж, сказати б для прикладу, хотів би я, щоб не міські красуні, а ти полюбила мене.

Дівчина спокійно підвела на „героя“ чисті, прозорі очі:

— Я всіх люблю, — промовила поважно й хотіла додати: — „бо я християнка“, та вчас ізгадала, що мати наказує не говорити про віру з чужими. Спустила очі й зашарілась. Стало болюче, що мусить затаювати свою віру, немов би соромилась її. Тільки зідхнула й тихо додала:

— Це — повинність моя...

Інакше зрозумів вояк її стурбовання й слова. Подумав: ієродула — служниця якогось близького храму. Вийшла на шлях, звичаєм тих дівчат, перебрана за пастушку, щоб придбати собі коханка. Щож червоніє, не диво — подумав — така молоденька! Не міркував далі, а хотів її пригорнути.

Злякалася Наталена, запручалась. Очі заволікла сльоза. Гостровухий сам, без поклику, скочив воякові на груди. Та вояк не був лиха людина. Чисте, миле й ніжне дівчатко справді щиро сподобалося йому. Й без оборони пса пустив би її. Тільки випросив у неї обітницю, що не буде його цуратись.

*

І став центуріон частим гостем в оселі Наталениних батьків. А ще частіше шукав він зустрічі з дівчиною в горах, де Наталена перебувала цілими днями зо своєю отарою.

І ніколи ще не видавалася центуріонові весна така чарівна, а життя — таке глибоке джерело радощів. Щоправда, й у Римі тільки радощів шукав він. Як і всі. Таж відсіля незрозуміло далекі й несмачні видавались усі його римські втіхи. Як сірий порох по довгих перегонах, що лишає по собі тільки втому та нуду, А тут, у горах, кожен день новий — початок нового, промінного свята, що за ним має прийти довга низка ще радісніших, щасливіших днів...

Між рожевими квітами мигдалів, на тлі румяних хмарок глибоко в душу юнака дивилась сама весна чистими блакитними очима своїх перших квіток. Глянула й зачарувала. І всю його істоту, і ввесь широкий світ. А може це не весна, а Натaленині сині, прозорі очі перетворили життя в казку.

Захоплений тією казкою, забув центуріон про дійсність і не міг збагнути враз, яка сила може вирвати його з тих сяйливих мрій? А тим часом та сила вже озивалась із далекого-далеку: веліли йому негайно вертатись до Риму. Там бо так швидко забувають про все. Хоча б і про кров пролиту...

Тож забули вже і про його численні провини. І гострі епіґрами на можновладців світу цього, і буйні бешкети, і пригоди любовні, що зачіпали не одну

навіть заміжню патриціянку. Римські ж закони веліли суворо карати за зневагу святости римської родини. Забули все те, за що запального центуріона і вигнали до варварських країн, аж у Бістум. Забули, бо ж сильну руку мав молодець-вояк у цезарській палаті, а та й привернула йому знову ласку цезаря. Тільки ж, яким тяжким ударом долі видавалася тепер та ласка! Серце його пустило вже коріння в цю гарну землю. А пересаджену рослину, що вже міцно вхопилася нового ґрунту, небезпечно було виривати знову з корінням...

Виливав перед Натaленою свої жалі. Безпомічно шукав розради:

— Порадь же, порадь, що маю робити?

І порадила Наталена, встромивши в землю сині очі:

— Лишись ти з нами...

І зашарілося її ціле гарне личко, аж румянець той витис сльози під віями. А душа все тремтіла прочуттям солодощів і радощів, що може — й не личить слухати добрій побожній дівчині...

Вівці відпочивали. Ягнятка жалісно мекали-плакали безпомічними дитячими голосами. Й у тому плачі вчувалась осторога, страх і сум перед тим, що наближається невідворотно. Свіжо-кутий срібний серпок місяця, чистий і ніжно-ясний, дивився з опалевого неба на рожеву землю, немов запитував: чи то відблиск неба бачить він на землі, чи тільки власні мрії? Але мовчить земля, нерухомо дихають квіти. Тільки нечутно-мякими рухами тчуть оксамитові кажани — тчуть тривожні думки про завтра, про довгий, безкраїй сум...

І нагло немов пяна хвиля високо підкинула смутного юнака. Підхопила й понесла вперед, через усі перепони.

— Ні, не мені лишатись тут! Тобі, Наталено, їхати зо мною! — Вхопив за руки й притис до серця. — Ти в Римі будеш володаркою всіх сердець. Ти будеш перша — єдина! Скрізь, скрізь... На бенкетах, в палаті цезаря. В мому ж житті — єдине світло мого існування...

— Світло? Наталена пригасла. Мовчки увільнила свої руки, ще нижче спустила зблідле личко.

Мов сірим попелом припадав краєвид. Сумерк всмоктував рожеві примари весняного вечора.

— Гріхом і темрявою, що родить смерть, повіяло на мене від слів твоїх. Те, до чого кличеш мене, герою мій, тож загибель, твоя й моя. А я хотіла б дати тобі життя вічне, що не знає смерти.

Не все зрозумів центуріон, що того вечора так довго викладала йому Наталена. Але ж зрозумів безсумнівно, що гірська весна послала йому вірне кохання. Вертаючись пізно до Бістуму, вирішив твердо й певно, що покине він військо, бенкети, славу й владу, а оселиться в горах з Наталеною. Вона ж, як наказували римські звичаї, — намастить вовчим салом одвірки його дому й сяде на овечому руні, як личить господині, біля його хатнього вогнища. А Рим... Хіба ж не оспівав поет Верґілій радощів сільського життя? Або Нума Помпілій — наймудріший із римських володарів — не мав за дружину німфу Еґерію — доньку співучих відлюдних саг?...

*

— Ніч же була, от як ця...

Арбогаст вказав пальцем на затягнене міхуром віконце. Пітьма зо своєї чорної безодні кидала в нього потоками дощу, що торохкотів, як у бубон. Хвилинами пастуша хижа тремтіла, неначе в пропасниці, часами ж хиталась, як птах, готовий зірватися до елту. В вихорі, що ревів, немов не між горами, а на

розбурханім океані, раз-по-раз блискала блискавиця, немов хтось грізний розплющував очі й кидав різкий погляд на стривожену землю: численними лунами котився по безоднях могутній грім.

Кремезний, сильно посивілий пастух, Гомобонус на наймення, з бородою, що починалася від самих очей, підклав у вогнище трісок із трухлявого оливового пенька. Подумав — і підкинув ще сухого ревня. Він тріщав часто й голосно під паруючим казанком, немов би там хтось лускав горіхи. Пахло димом, часником і овечим сиром. Одначе й ті запахи, й тепло давали радість затишку.

— Погано буде нам мандрувати цієї ночі. Зате від погоні безпечно. А тікати — кажу вам — треба, як тільки трохи затихне. Іншої ради нема нам, — промовив Арбогаст і задумався.

Фуска підвела руки вгору в мовчазній молитві. Ціла хуртовина почувань хвилювала її. Хотілося сказати так багато й таке потрібне. Таж слова, мов обривки хмар, збивались у кутку й накривали одно одного. Все життя старої пастушки минуло серед величнього мовчання гірської природи, в оточенні в безмовних творів. Тому й не вміла вона переказати словами ні свого суму, ні радощів. Поки була молода — співала, а постаріла — думала мовчки. Коли ж озивалась, то найчастіше переливала думки й хвилювання в слова молитви.

— Най буде воля Господня, — повторила знову, цілуючи дерев'яний хрестик на волосянім шнурочку.

— Амінь! — відказав Арбогаст. — А тікати треба... Отож бо й то... Я ніколи не казав вам усього. Думав: так ліпше! Таж Бог знає, чи буде ще нагода відслонити таємницю. Отож слухайте, люди добрі!...

За декаду буде вісімнадцять літ, як приніс я до

вас Наталену. Так, так, я це памятаю. Ще б пак?!... Люта була в ту ніч хуртовина. Таж ще лютіший був гнів Фределасів. Правитель наш не тільки проклинав, навіть і богів своїх, що не вчули молитов його й не зважали на жертви, а замість сина післали йому знову дочку, вже девяту! З досади та жалю тієї ж таки ночі вмерла доміна, Фределаса-правителя жінка... А правитель звелів новонароджену втопити в воді, як сліпе котеня. Отож бо й то!...

Повінь напливаючих образів минулого затопила його й змила на хвильку дійсність. Згадував далі сам для себе, вже не для своїх слухачів:

Вдруге не схотів наш пан оженитись. Не буду брехати, любив таки доміну вельми. Таж була вона, як відпочинок по праці, — лагідна й добра. А з лиця — чиста Наталена. Але ж і донька жерця — Юпітерового фляміна, теж цвіла, як соняшний південь! Куди, бувало, прийде, мов світло з собою приносить.

— Яка ж це? Хіба не Сіомара? — перепитував Гомобонус.

— А вона ж, вона, — притакнув вільновідпущеник Арбогаст. Її ж ото й почав сватати жрець, батько тобто — за правителя нашого. Та й попік пальці. Я все те принагідно чув з-за запони в таблінумі. А пани у внутрішньому атріюмі похожали. — „Не хочу, каже правитель, ані Сіомари, ані жадної іншої. Хіба що — говорить — доведеться взяти щиру римлянку. А твоя Сіомара така, як і я: мов той кентавр: напів — людина, а напів — варварка. Що мені з неї? Не хочу...

І розгнівався ж флямін! Каже: не забуду я твоєї мови, таж і ти, каже правителеві, ще цю розмову пригадаєш... Отож бо й то... Та це вже було потім. А тоді, як народилася Наталена, теж мов скажений був Фределас. І послав, кажу, — втопити дитину.

Троє нас було: два раби та я. Пан бо мені звик звірятись. Так, щоб на власні очі я переконався, що звели вони дитину зо світу.

Вийшли ми. Ніч свята, Різдвяна, а світу Божого не видко. Йти ж далеченько: до чорторию, бач, нас післано, щоб у нього кинути дитятко.

Невільники обидва були пяні. З ранку бо гостей наїхало чимало, бенкет приготовили, бо ж певен був правитель Фределас, що сповняться пророцтва пітоніси й цього разу таки буде син. Тож усе, що вешталося в палаті, вже з самого ранку пило та гуляло. Поки не догулялись до горя — біди, до злочину чорного, до того, що батько вбив рідну дитину.

Стомлена память Арбогастова домагалась відпочинку: замовк-пірнув знову в далеких згадках, силкуючись надати їм життя та яскравости. Гомобонус почекав трохи, а потім торкнув старого пучкою в коліно:

— Мені ж ото було дивно... І вірив я, й не вірив, що Наталена твоя донька. Така вона інша за нас усіх... Так як було питати?... Е, думав: нехай!... Не все одно, чия сирота?... Не все хіба одно?...

— Отож бо й то!... Не бачив я, не бачили й вони — куди йдемо... Правду кажеш, все одно, чия сирота! Як же безневинне немовлятко забити? Йду та й молюся: не дай, Господи, тяжко згрішити та ще й у ніч Твою святу!... А як урятувати? Як?... Кручу думкою й сюди й туди, а нічого не можу вигадати...

Фуска сперлась на руку й дивилася в огонь. Згадувала й собі, а на очі їй набігала сльоза. Скільки ж бо пережили тут за двадцять вісім літ?!... І кинути хатину, кинути все, що таке своє, таке близьке... Тікати у світ за очі!

— І нічого неможна вигадати... най буде воля Господня! — шепчуть її уста.

— Амінь!... Отож бо то! — мучився колишньою розпукою Фределасів слуга. — Блукаємо, як сили пекельні, темрявою, я та два раби оті. Не видко, але ж ясно нам, що збились ми з дороги. Подумайте самі: берегом ідучи, так до чортория й дійдеш, не підбиваючись вгору. А ми ж усе вгору та вгору деремося. Все вгору йдемо. Тяжко вже й притомились, — по річці ж тобі ні сліду, ні знаку! Скеля сама, каміння — під ногами. Що хвиля, то один, то другий невільник падає. І я, хоч і тверезий, теж часом так закопирсаю, аж-аж-аж. От Пробус — бач, якби сьогодні це було! — таки ж Пробус — ізгадую — то був, і каже: — „Не інакше, а треба викресати вогню. Може щось побачимо. Ти пяний як креше? А я все думаю: ну, як його — те немовлятко — врятувати?...

— Таж треба віддати людям, — не втерпів Гомобонус. — Найпростіше!... Пощо ж топити?... Таж накінець-на-край, бачу, і ти догадався...

— Отож бо й то! Догадався б і я, коли б при мені не було свідків.

— Свідків, кажеш? Яких свідків?

— Та яких же? — Рабів отих: Пробуса й Фляка... Так пострівай!... Отож креше Пробус та й креше. А дощ тим часом як не втюжить. Ну, як же тут огневі горіти? Кинув тоді Пробус кресало та й мацає руками довкола. Шукає, може вилапає в скелі чи печеру, чи так заглибину: щоб дощ перечекати... Коли це як не загуркотить, от-от над самісінькою головою. І блискавка так у небі зломилася, черкнула по всьому небу та в землю просто біля наших ніг золотим списом уткнулася. Пробус тільки ойкнув — так із камінням і полетів у прірву. Скамяніли ми з Фляком, вже й не ворушимось. А блискавка раз-по-раз. Так і метаються вогняні гадюки по небу.

Коли це така бликнула, що аж очі нам посліпила. Та й не вдарила в землю, та й не згасла, й не зникла. А утворила в повітрі три хрести вогняні. Тихо, мов на крилах невидних спустилися вони, та й над кошиком із дитиною, що її Пробус, кресавши, на землю поставив, — ті три хрести й стали. Один — у головах. Другий праворуч, а третій — ліворуч. Світять, мов смолоскипи воскові, а може ще й дужче. Громовиця ж враз затихла. А немовлятко лежить, до дивних хрестів-блискавиць усміхається.

— Чи ба!... Дивина ж це! — крутить головою Гомобонус.

Та Арбогаст на те не зважає, розплутує далі клубок спогадів:

— А ми з Фляком і кроку ступити не посміємо. Нарешті опритомнів він та як не закричить! — „Чари, чари!“ — репетує — виє не людським голосом, та як не дремене. Так із того часу немов його ніч проковтнула: й досі більш ніхто його не бачив. Отож бо то я й зрозумів: сила Божа безневинне немовлятко охороняє. Марні всі людські міркування. Божий порятунок і в хуртовині прийде, ще й самої громовиці на порятунок вжиє.

— То взяв я тоді кошик і приніс дитину вам. Не казав я, що донька вона мені. Тільки сказав, що моя вона, бо ж тоді була таки вона нічия. Та ще казав, що не хочу, щоб, як я, в невільництві вік свій звікувала. Бо ж таки й то була правда: не хотів я, щоб ярмо невільниче дівча, позначене хрестами тягало.

— А ми саме тоді на Службу Божу вибирались, — промовив Гомобонус.

— Аякжеж! — видобула з памяти потрібні слова й Фуска. — Дитинку з собою до церкви принесли. Манісіньке було, як пупяночок! Не кричала й не борсалась, як отець Сатурнин її охристили.

— Наталеною назвали її тоді панотець, — згадував і Гомобонус. — Сказали бо отець Сатурнин, що означає це — „Народжена“ й „Різдвяна“ одночасно, щоб було їй на памятку, як хрест святий у день народження Господнього прийняла.

— Так, так, — притакував Арбогаст. — І хто б подумав, що таки доведеться їй повернутися до батьківського дому?

— Якби хоч на місяць пізніш правитель надумав, то вже не дістав би її, бо вже була б аж у Римі.

— Той Рим, приятелю, Рим усьому й виною, — поклав старий руку пастухові на рамено. — Еге ж, правду кажу, — потвердив Арбогаст, побачивши здивовані погляди обох господарів. — Якби Фределас про Рим тільки й не мріяв, то не постановив би собі, що восьму дочку свою Октавію за центуріона нашого віддасть! — Усміхнувся зневажливо й продовжував: — Октавія!... Тож його, правителева вигадка була залишити доньку без наймення.

Назвав її так із досади: мовляв, тільки й того, що „Восьма“, тобто по-їхньому й буде „Октавія“. А поза тим, що восьма, нічого, мовляв, і знати про неї, осоружну, батько не хоче. А все ж, і з погорди наймення дане, придалося дівчині, бо ж таке наймення й у справжніх римлянок трапляється. Тоді вже й вигадав наш правитель віддати її за когось із великих римських панів. А тут прислали й нашого центуріона. От тут, бач, і закортіло Фределаса поріднитись із справжніми римлянами, та ще й рідного зятя аж при цезарі самому близенько мати. Отож бо й то...

— Таж наш центуріон-пан із нашою ж Наталеною заручився, — перервала Фуска.

— Кажу ж: отож бо й то!... Правдивий пан, той римський вояк. І мова його панська, як той меч двосічний: так правду й січе й на той бік, і на другий! Отож і Фределасові без обиняку та крутійства просто ввічі й сказав: не хочу я, каже, твоєї ні сьомої ні восьмої, бо я собі маю вже наречену, пастушку, мовляв, з гір. І що християнка вона — теж сказав...

— Ой, Господи, помилуй нас! — заломила руки переляканa Фуска.

— Та не бійтеся! Нових декретів на нас нема, а старі скасовано. Чого ж ти лякаєшся? І в Римі найзацніші пани східнім богам моляться.

— Молитись — моляться, таж і римським кадило палять, — додав збентежено Гомобонус.

— Ну, палять! Їхня віра того не боронить.

Гомобонус махнув рукою:

— А звісно: біс чи диявол — все той же сатана. То чого б їм між собою сваритись?... А отож нам мабуть за те й забрав правитель Наталену!

І хоч важкий сум прозвучав у словах старого пастуха, — все ж таки не пропустив він хвилі, коли куліш саме доварився. Полою сорочки-ексоміди та ганчіркою обережно зняв казанок із вогню й поставив на стіл. Фуска, зідхаючи, налила в миску й подала ложки та купу коржів.

Арбогаст набрав ложку, підтримав її зісподу коржем і продовжував:

— Не бійтеся, кажу. Довідатись про все не може, бо ж Наталена й сама нічого не знає.

— Знає аджеж, що не донька нам, а тільки Господом послана. А чия — ми не казали.

— Ех, старі, — захвалювався й Арбогаст. — Та навіщо ж ви їй про те оповідали?

— А пощо ж чужу дитину нам красти? — щиро глянув на нього Гомобонус. — Раз, що нехай не помиляється, а друге — навіщо ж нас зватиме татом-мамою, коли воно... то й не так? Та й кажу ж тобі:

і вірив, і не вірив я, що твоя вона. А що не наша, то знали ми напевне. А ти?... Ну, ти може пожалів котрусь невільницю, чи там бранку... Буває...

*

Спинився дощ. Вгамувався вітер. Тиша втомленої хуртовиною ночі лягла на гори важким туманом. Тільки на сході з-під темносивої шапки немов дихала яснішою парою смужечка світанку.

З пастушої хижі висунулись три людські обважнілі постаті з клунками на спинах. Перехристились на Схід. Пристояли з хвилину, прощаючись із рідною оселею. Фуска відділилась від них і тремтячою рукою відчинила ворітця кошари: щоб не згинули Божі тварини з голоду-холоду, хай пасуться вільно по горах. Відвязала й псів. Потім затримавшись на мить, повернула ще до хлівця, де була коза. Вивела й погнала перед себе. Як кинути її тут, коли ж була це рідна донька тієї кози, що перед 18 роками вигодувала маленьку Наталену?!

*

Довгі вже роки був Фределас за правителя країни, де Ґальська Земля межує з Іберією. Могутні римські орли охороняли його владу, а непереможні леґіони пильнували спокою та порядку в краю. Та й не дуже треба було намагатись, щоб утримати в покорі населення ґальських осад: було воно лагідної вдачі, слухняне й плохе. Всі — селяни, добрі господарі, що любили свою землю, свої тварини, всього вживали ощадно, тільки не жалували власної праці. Та й було за що любити ту щедру землю. Зерно важке, добірне родила вона. Давала й мед золотий, і лен шовковий — пиху дбайливих господинь. В грудях же своїх приховувала руду залізну, однаково потрібну й воякові на меч, і селянинові на рало.

І хоч набудували римляни чимало на ній фортець, обсаджених їхніми вояками, таж мудрі володарі були вони й знали, що певніш панувати над людністю, коли вона не зо страху слухняна, а кориться панові за його добрість, сама ласки панської шукаючи. Тож тубільців, що виявляли відданість Римові, вміли так нагороджувати за високі чесноти, що й інших, байдужніших, брали заздрощі. І, дивлячись на ощасливлених та пригорнутих, багато знаходилося й нових, що з доброї волі ставали ревними прихильниками та вірними слугами могутнього Риму.

Так і за правителя цілої країни настановили римляни певну людину ґальського роду: багатого поважаного, але ж у всьому Римові підлеглого й слухняного Фределаса. Був він щасливий з ласки панів своїх і, здавалося, в життю своєму мав він усе саме так, як сам бажав. Здавалося... А проте часто й останньому рабові своєму заздрив, з тяжким калікою часом помінявся б, аби тільки мати сина-спадкоємця. Та люба його дружина, аж поки з досади вмерла, щороку давала йому по доньці.

Але гоїться рани на тілі. Затяглася близною й рана в серці Фределасовім. За вісімнадцять років встиг уже забути й про кохану дружину, не тільки ж про девяту доньку, що її увічі не бачив. Маючи завжди незмінну прихильність та ласку Риму, — забув і на те правитель, що в світі буває часом чужа воля, яка може поставитись і проти добре уложених плянів. А проте сталося так. Юнак центуріон мало не з усміхом відмовив йому одружитися з його Октавією. Не приховуючи, признався, що йому миліша дика гірська дівчина, й поїхав собі до Риму, куди його кликав цезар. Треба було мовчки перетерпіти пекучу образу, але втриматись від помсти не міг Фределас, однаково запальний і в коханні, й у гніві. А що не

сила була помститись на центуріонові, — так міг, що хотів, зробити з гірською пастушкою. Звелів вишукати й привести „чарівницю“, що причарувала юнака.

„Найду спосіб і відчарувати. Бо ж коли й справді чарівниця вона, то зумію я скрутити її так, що приверне ще вояка й до Октавії!“

Та й знову сталось таке, чого не міг сподіватись можновладець. Бо ж, як упав його погляд на гірську лілею, то й ледве серце його витримало, й мову на хвилю втратив. Думав спочатку, що з того світу, з володарства тіней вернулася до нього його кохана небіжка дружина. Стояла жива перед ним, саме така, якою вперше вступила була в його дім. Стояла спокійна, а синіми своїми очима дивилася Фределасові просто в саме серце. І замість гніву, наливалося правителеве серце забутим сумом та нестерпним жалем.

Довідався, що ті, кого дівчина звала своїми батьками, знайшли її в горах вісімнадцять років перед тим, в бурхливу різдвяну ніч. А коли по довгих розшуках не привели до нього ні вільновідпущеного Арбогаста, що його добре знала пастушка, ні її нерідних батьків, — зник у Фределаса всякий сумнів: це — була його девята донька, що тепер стала суперницею восьмій. Зрештою, й тут сама доля всміхнулася йому: хай вийде ця за центуріона замість Октавії, мета буде осягнена. Хіба ж не однаково йому, через котру з девятьох дочок!?...

Ця ж, до всього, стала враз йому наймиліша. Тільки що багато дечого було не до вподоби батькові. Насамперед її наймення, занадто не панське, пастуше. Хай би вже була просто без імення — „Ноною“ — девятою. Таж Наталена не відзивалась на це, неначе не до неї була й мова.

— Не можу я змінити наймення, що дане мені

в святім Хресті, — сказала просто. — А ваша річ кликати мене, як вхітно, для себе ж я буду Наталена.

Сестри почали її звати по-римському — Наталія, що було й по-панському, й мало різнилося від її наймення хресного.

Та на цьому не стало. Не вчили дівчину в вільних горах, як має вона поводитись у палаті. Й говорити вона вміла тільки по-сільському, мовою ґальською, як прості люди того краю говорили. Найприкріше було, що дух вільнолюбний та вдачу пряму й незломну принесла вона до палати, де досіль панувала тільки одна правителева воля. Однак упокорити її не було можна. Без гніву, без досади, з ясним усміхом впиралася вона на своєму, але й не перечила нікому робити по своїй волі. Тому на жадні панські забаганки не приставала. Все, що було проти її віри, рішуче відкидала. Сама ж намагалась і тут, серед інтриґ, нашіптувань, гидоти й розпусти, вести побожне, праведне життя.

— І коли вже ти покинеш свої забобони, що личать тільки свинопасам? — дратувався Фределас. — Прошу тебе, дитино моя: спали кадило богині Діяні.

— Навіщо знову ці слова, коли ж знаєш ти, що для мене це неможливе?

— Так принаймні постій біля жерця, поки він замість тебе це зробить, — умовляв Фределас.

— Не можу й цього вчинити я, бо ж не можу вдавати, що визнаю чужу віру й чужих богів. Знаю Бога іншого й тільки Йому віддаю хвалу й дяку.

Здвигав плечима правитель:

— Та ж хіба ти не чула, що нема ж властиво різниці між богами? Багато їх на світі, всіх і знати

не можна. Але ж тільки найменння в них різні, а божеськість у всіх однакова.

— То й добре, — на те йому Наталена, — коли тобі однаково, то не силуй мене, а ліпше пристань на мою віру, бо вона єдина права й свята.

І не виреклась дівчина ні простого найменння свого, ні віри Христової, ні мови сільської, що нею говорив люд.

— Все це дістала я від людей, що були мені за батьків. І не зраджу я ні віри, ні мови батьківської, ні найменння, яким мене кликала моя бідна мати.

— Таж батько твій я, — якось шаленим гнівом вибухнув Фределас.

А Наталена сумно глянула на нього синіми очима:

— Батько?... А чи не сам ти вирікся мене, як велів утопити в чорторию?!

Це вже сестри розповіли їй усе, щоб настрашити батьковим гнівом.

— Украли мою найдорожчу дитину прокляті варвари! — в щирій розпуці нарікав Фределас.

І було йому так гірко, як побитому рабові. І було незмірно жаль самого себе, що вчинили йому таку незаслужену кривду. Таж мав надію, що поволі звикне Наталена до розкошів панського життя. А потім чоловік навчить її всього звичаю римського. І нетерпляче очікував правитель центуріонового повороту.

А тим часом на правителя готовилася хапка.

Давно вже пильнував такої доброї нагоди юпітерів жрець, флямін-діял. Не дурно ж чув старий Арбогаст за запоною жерцеву обіцянку, що нагадає ще він правителеві тодішню розмову. Вибрав на це флямін-діял урочистий день — „свято імператорської божеськости“, коли всі мешканці мусіли складати жертви на честь римського цезаря.

Не було вже ні для кого таємницею, що вельми полюбив свою девяту доньку Фределас і на все згоден для її щастя. Знав також і про те жрець, що саме на той день мав прибути до Бістуму римський центуріон, що з ним правитель мріє заручити Наталену. А що ніколи ще не бувало такої великої підготови до тієї урочистости, як нині, то не важко було жерцеві догадатись, що ці заручини хоче гордовитий правитель відбути перед усім народом. І тому саме на цей день приготовив флямін-діял Фределасові болючий удар.

З раннього ранку почалися пишні святкування. Перед оздобленими вівтарями на форумі-майдані в запашній імлі кадил, як у хмарах небесних, правив служби римським богам цілий натовп жерців. Всі гідностарі з міста й околиць були при урочистостях. Крім немічних дідів та немовлят у колисках, — увесь народ заливав вщерть велетенську міську площу. Церемоніяльні походи війська, свого та з сусідніх залог, віддавали статуї імператора честь, мов живій істоті. Раз-у-раз зявлялися нові музики, що підносили до крайніх меж настрій громадянства. Довжелезні столи в міському посвяченому гаю вигиналися під стравами та напоями. Кожен присутній міг мати, скільки хотів, свіжого хліба, печеного мяса та доброго вина. Від полудня ж почалися видовища на аренах.

Коли ж над вечір Фределас іменем цезаря роздавав нагороди воякам, урядовцям та громадянам, що заслужилися перед римською владою, — загальне захоплення натовпу дійшло до свого вершка. Радісний, схвильований, безжурний люд гучними вигуками вітав цезаря й свого милостивого правителя. Свято минало блискуче. Таж правителеве серце точила тривога й досада, що й досі ще не прибув центу-

ріон. Ще перед полуднем послав йому назустріч Фределас почесну варту й свіжі коні на випадок, якщо його занадто переморені.

Сидячи на підвищенні, з нетерпеливістю й терпкістю поглядав він на міську браму. З її веж вартівці мали подати йому знак, що наближається високий гість. Часто в пятах батькового погляду біг до брами й погляд синіх очей Наталени, що прийшла сюди не тільки з батькового наказу, але й з наказу власного серця, й сиділа за престолом вкупі з іншими сестрами. Її, призвичаєну до тихої мови гірської природи, бентежив рев і галас підпитого натовпу, що хвилювався, як море, то припливаючи, то відпливаючи від підвищення. І темна тривога ніби підказувала їй, що людське море таке ж зрадливе, як і справжнє: ніхто не знає, коли й чого може зненацька змінити воно свій ясний спокій на страшну хуртовину...

Таж свято вже щасливо підходило до кінця, а спізнення в такій довгій дорозі — річ така звичайна. І Наталена забувала, де вона є, й тихою молитвою та думками підносилась у високості.

Рантово пробігло якесь хвилювання. Наперекір усякому порядкові та звичаєві, жрець флямін-діял, що з окремого підвищення мав в останнє поблагословити людей та їхні жертви, перервав свої побожності й наблизився до правителя, що сидів на престолі, кінчаючи роздавання нагород. Зо схрещеними, як у прохача, руками, з покірливо схиленою головою, став він мовчки перед Фределасом. Мов перша хвиля на спокійній поверхні моря, пробіг здивований гомін, що за ним враз наступила повна загальна тиша.

— Прохаєш чогось? — згорда запитав Фределас, і, не дожидаючи відповіди, промовив урочисто: — Знай: вже наперед вислухане прохання твоє. Говори!

Аж надто покірливим голосом, аж надто скромними словами звертається найвищий жрець до правителя за дозволом ще трохи зачекати з останнім благословінням і затримати закінчення свята аж прибуде шановний гість із Риму.

Задоволено хитає головою розчулений Фределас, бо саме на міських вежах заграли умовлені фанфари:

— Ясна річ! Для посланця найяснішого цезаря муситься почекати. Тим більш, що він — уже перед брамою міста!

— Який я щасливий, що вгадав думку милостивого правителя! — відказує жрець і запитує покірливо: — Певне ж і донька милостивого — Наталена також чекає на той урочистий мент...

Правитель пересунувся на місці: як це недоречно вихопився той жрець із таємницею!... Та ще немов навмисне називає Наталію тим простацьким найменням. Але ж не встигає Фределас справити жерцеву мову, як його вухо вловляє несотворені речі:

— ...чекає на той мент, щоб укупі з післанцем найяснішого цезаря офірувати кадило на його честь великим римським богам?...

Коли б погляд людських очей міг вбивати, — на місці впав би мертвий лукавий жрець. Та вмить погас вогненний правителів погляд: зрозумів бо Фределас, що надійшла хвилина розплати й вимагає флямін-діял, щоб за батька заплатила донька. Дорогої ж схотів заплати за колишню образу злосливий жрець! І не знає Фределас, чи врятує він свою дитину найдорожчу перед цим небезпечним нападом?! Чує, як хитка стає надія в душі, як тріпочеться вона, мов маленький огник на вітрі. І відказує мяко, лагідно:

— Залишимо це! Кому ж бо залежить на півди-

кому гірському дівчаті, що тільки почало проходити потрібну науку?! Та чи ж можна вимагати від жінки взагалі, щоб вона була громадянкою?

— Донька милостивого правителя, хоч і не римського роду, все ж таки не може бути „півдикою“, — твердо, як дзвін, звучить жерців голос. — А відколи стоїть Рим, всяка римлянка є громадянкою. На тебе ж і на твою родину дивиться вся людність. Ти ж і твоя шляхетна родина завжди й незмінно подавали всьому народові найліпший приклад, як того бажає від тебе Рим.

Певно й твердо мовить жрець. Видимо, добре обдумав він свій болючий удар. Аж дух забиває Фределасові від жерцевих слів. А той продовжає і до нього, і до натовпу заразом:

— Не будеш же ти сіяти в народі, вірному своєму найяснішому цезареві, страшного припущення, що славна донька твоя може зневажити цезарську божеськість із твого дозволу, чи... горе мені, що мушу вимовити таке слово! — з твого власного наказу?!... Мій обовязок — перед усім народом попередити тебе, могутній правителю. Хоча б мені загрожувала небезпека за це, але ж, як твого давнього приятеля, що навіть годився віддати за тебе доньку свою, мене смертельний охоплює жах при самій думці, що скаже тобі за це Рим?...

Як налиганий віл, що його привели на різницю, тремтить Фределас. Обличчя йому збіліло, а очі налилися червоно: от-от впаде мертвий. Мовчки шукає поглядом підтримки, доброї ради, співчуття. Дарма... Ті, що не вгадують, хто виграє в цім двобою, втопили очі в землю; інші ж, певні жерцевої перемоги, дивляться з викликом та зловтіхою. І відчув правитель, що нема йому виходу з пастки, нема рятунку іншого, як ще раз віддати свою доньку на смерть.

Бо ж знав він уже наперед: жадна сила не примусить її схилитися перед вівтарем його богів, за образу ж цезаревого маєстату нема іншої кари, як смерть.

І не знать, як довго без мови сидів би правитель, коли б не стала проти нього гарна, як лілея пільна, Наталена. І не Наталену бачить Фределас, а знову любу свою дружину, молоду, хорошу, тиху і спокійну, як колись давно.

Та не встигла й слова сказати дівчина, як зачулися голосні вигуки в натовпі. Люди розступались, а живою вуличкою між ними поспішав просто до правителевого підвищення ввесь у золоті римський центуріон.

І підсковзнулася трохи певність жерцева. Не вичекав, поки заспокоївся люд, поки привітається правитель із високим послом, поки висловить той накази чи милість, що привіз її до Бістуму з самого Риму. І саме, коли вступав вояк на підвищення, здивований несподіванкою, що побачив тут свою наречену, запитав флямін-діял Наталену:

— Так сама зволиш спалити кадило, чи маю це зробити я?

Не взяла дівчина з жерцевих рук посвятного кадила, а спокійно відповіла:

— Християнка я й не личить мені клонитися перед богами неправими.

— Але ж ти піддана римська! — глузливо промовив жрець. — А в близькім подружжі маєш бути й римлянкою.

— За свою наречену я зроблю сам, що слід, — опинився поруч жерця центуріон. — Ти ж, достойний, не маєш чого втручатися в наші справи. До того ж нині нема декрету про те, щоб змушувати християн до жертв богам римським.

— Я й не примушую нікого. І всі декрети я знаю. Тож знаю й те, що й ти, і милостивий правитель знати повинні: нема й декрету, що дозволяв би підвладній римській зневажати римського імператора. Тож нехай зложить жертву Наталена, бо...

— Бо? — запитав із викликом центуріон. — Бо?... — аж захитався, мов спянілий від крови, що вдарила йому в голову. — Бо?...

— Бо, — не спустив очей перед юнаком уражений жрець, — коли якась дівчина не хоче жити, як римлянка, то вона, як римлянка вмре!

Центуріон без слова вхопився за меч. Знову все затихло довкола. Хто сидів — підскочив із місця. Фределас підвівся з престолу й завмер в очікуванні: не тільки за вбійство жерця, коли він виконував свої обовязки, але ж і за образу грозила тяжка кара. Та ніжна ручка Натaленина затримала центуріона.

— Коли його закон вимагає, то готова я вмерти за свій закон. Бо ж правдивий християнин той, хто не тільки назвою цією пишається, а доводить учинком, що Правді Святій він служить. В щасті й радості була я християнкою, залишуся нею й у смерті.

— То і вмреш, як того вимагає закон! — засичав до безтями розлючений жрець.

— Ні, вмреш ти перше, собако! — гукнув центуріон.

І раніш, як Наталена встигла зробити рух, а Фределас зіскочив із трону, — вояк загнав свого меча в груди флямінові. Жрець зробив ще кілька кроків до жертовника й упав, на вівтар, розкинувши руки і загасивши тілом своїм посвятний огонь. На площі счинилася нечувана хуртовина...

*

Жадні заступництва не могли врятувати ні Натaлени, ні центуріона. Не тільки на святі, але ж

і потім на суді привселюдно відмовилась Наталена вклонитися поганським богам і віддати божеську шану цезареві. Твердо й непохитно обстоювала вона святу віру свою, — і впав на неї присуд, що майже в мент смерти своєї вимовили його уста жерця бістумського.

Не було порятунку й для центуріона, бо ж його тяжкий злочин збільшувало ще й те, що з його провини погас посвятний огонь. Та й не шукав для себе виправдання вояк, бачучи, що не жити його нареченій. Не добре ще знав він науку християнську; покіль був час, мало дбав про неї.

Але ж чув від Наталени про життя вічне, про рай, де будуть усі, хто вірить у Христа. Бажаючи собі безсмертя, щоб ніколи не втратити своєї нареченої й на тім світі, — на суді й себе визнав він християнином. Обоє віддали вони своє молоде життя: одна — за любов до Бога, другий — за кохання до людини.

*

Втікала ніч, згортаючи перед світанком темні завої свої. Земля, сповита сном, ще мовчала. В нерухомій тиші стояли верховини високих гір, а на них ще спав туман. Але в тім тумані повільно ворушилася зігнута літами людська постать. Перед гробницями християнських мучеників сивий, старезний дід розсвічував каганчики. Все життя, почавши з семилітнього віку, Одифакс, що хлопчиком-недоліткам ходив у гірські печери зо своїм дідом Арбогастом, розсвічував ті посвятні вогники вночі під Різдво.

З дідом світили вони каганчики на двох могилах: Натaлениній та вояка-центуріона. Але вже давно світить Одифакс і на третій — Арбоґастовій. Бо ж

і Арбогаст заснув у цих же гірських печерах, в ногах тієї, чиє життя врятував був і кого любив, як рідну дитину. Спить замучений поганами, бо після Натaлениної смерти виступив старий із палким словом і обвинувачував жорстоких гнобителів народу й віри своєї...

А сивий, як гірський туман, Одифакс розставляв свої каганчики. Три — в память дивних хрестів-громовиць на гробниці Наталени. Два — дідові Арбогастові: в головах і в ногах, та один — безіменній гробниці центуріона.

Тихо палахкотить полумя. Сухо шелестять, потріскують огники. Мовою, що не зрозуміти її живим, промовляють мертві тими вогниками гробниць. Таж, видимо, старий Одифакс розуміє. Слухає задумливо й похитує головою: — Так, так... Так.

Розуміє, бо вже сам стоїть над могилою й ухом, глухим для світу, чує те, що молодшим заслоняє гамір життя. А очі вигаслі, зблідлі, що перед ними вже зникає світ живий мов у тумані глибокім, — бачать ясно видіння з світу іншого.

— Так, так... Так! — відповідає старий на таємний шепіт огників. І гладить тремтячою рукою камінні плити. Шукає на вояковій плиті висічених колись ознак: шолома, пальми, меча — й не знаходить!... — Так, так. Так! — говорить до себе, — забувається й память про того, хто шукав свого власного щастя. І Арбогаст не знав наймення його. Не знав... А от та, що для слави Божої життя своє поклала, — тієї не забувають. Побожні душі приносять їй вінки й квіти, й у свято, й у будень горить перед її саркофаґом бодай маленький огник... Так, так... Так!... Кров, пролита за вічну ідею, — невмірущий заклик для живих... Наталена жива й досі...

ҐУДЗИКИ

Бабка Мілєрка прудко повернулася між ревами*. Так прудко, що аж її численні рясні спідниці збили багато листу з галузок, не гірше, як осінній вітер. Тримаючи в руці ножа, підперлася в боки:

— А ви, Кацафірку, коли вже газети читаєте й що четверга на лекції ходите до „освітнього товариства“, мали б посоромитись! Мусите ж зрозуміти, що це є „культурна людина“, що по-культурному міркує!

— Така баба-бабáта стане мені викладати про культуру! — грубо відгризнувся парубійка. — Та чи ви ще самі знаєте, що воно є: культура? Культу-у-ра! — протяг він глузливо. — Чи її до юшки кладуть, чи нею білизну перуть! Я кажу і ще скажу: не мають права у своїх хліб відбирати та забродам чужим у рота пхати! Коли ти — чужинець, то й сиди в себе. Не лізь, куди не кличуть циганів!

Марія мовчки складала доспілі грона в кошик. Не підводила очей, ніби не про неї — еміґрантку — мова. Чула тільки, як глухим гомоном котяться хвилі, хоч і не матеріяльні, але ж гнітливо-важкі. Навалюються на неї, давлять її, як тяжкий чобіт, що втискає роздушеного хробака в мяку землю.

Гурт робітників на винниці, вдоволений несподіваною „розвагою“, що її розпочав Кацафірек, змен-

* Рева — виноградна лоза.

шив темп праці і прислухався. Звісно: коли відпочивають руки, — набувають швидкости й енерґії язики. Кацафірек, підбадьорений прихильною авдиторією, продовжував свою філіпіку:

— Еміґрація!... Подумати!... Давніш такого, як світ-світом, не бувало. А тепер: ледве якомусь ледареві пару раз по писку дали, — він уже й образився!... Вже й преться мерщій „на еміґрацію", до чужих сторін... Цигани! — Кажу й казатиму!

— Авжеж!...

— Кожну тобі хвилину якась наволоч лізе! Як гусень...

— Бо смакує еміґрантський хлібець!

— Не зароблений, випрошений...

Бабка вислухала всіх. Але її червоне обличчя аж пашіло вогнем досади й протесту. Голова, обмотана кількома хустками, як цибулина в лушпинах, злісно крутнулася до Кацафірка:

— А ти, синку, до школи ж таки ходив? Га? — перейшла на інтимно родинний тон.

— Ну, ходив... То що?

— А те, що — бачу — погано ти пана вчителя слухав! І мало тебе самого тато з мамою по писку били. От що! Інакше, знав би ти, коли на своєму місці слов'янське серце маєш, що не личить таке про еміґрантів казати синові народу, який мав „Білу Гору"*... От що тобі — „культурному" баба-бабата скаже!

І Мілєрка так розмахнулась із пересердя ножем, відрізуючи грона, немов би рубала ворожі голови в тім білогорськім часі...

* На „Білій Горі" під Прагою розбили німці чеських державників, через що дуже багато визначніших чехів мусіло виемігрувати.

На хвилину на винниці запанувала тиша. Тільки черкали ножі по реві, стогнали повні коші та шаруділи ноги по зівялому листю. Марія хотіла була піднести свій кіш — „нушу" і вмостити його, як роблять інші, — на спину. Таж попруги нестерпно різали в рамена, а вся вага лягала чомусь на потилицю, аж не можна було випростатись. Тоді згадала різьби каріятид у Партеноні й поставила важку „нушу" на голову. Підтримуючи кіш обома руками, зігнутими, як вуха амфор, пішла зрівноважившись під тяжкою вагою певно й твердо, випростана й рівна. Йшла немов із свічкою в процесії, а не з важким кошем на голові.

Бабка Мілєрка глянула на неї із задоволенням. Переможним поглядом зміряла супротивника й недвозначно сплюнула. Кацафірек із побільшеною увагою гострив свій ніж, що чомусь, раптово видався йому дуже затуплений.

Коли надвечір, діставши зароблену платню, відходили робітники з винниці, до Марії якось непевно наблизилася зизовата Аничка, що мешкала на протилежному боці села, „Під Горбком". Ішла побіч. Не говорила нічого, бо не мала як зачепитися за потрібне слово.

— По дорозі нам сьогодні, Аничко? — озвалась Марія, щоб затушкувати неприємний епізод.

Дівчина вдячно стрільнула своїм —

— „Етруським поглядом" — подумала Марія.

— Субота сьогодні, — підшукувала слова для своєї сільської диплеоматії, що не дозволяє відразу сказати свою думку щиро. — Он, як вам руки тремтять... То з непризвичаєння... — плуталася простодушна Аничка. І раптово залишивши диплеоматичні хитрування, „бовкнула просто з мосту":

— Пані, знаєте, що?... Я піду з вами та вишарую вам у хаті підлогу. Добре?...

Груба тілом і душею мати візника, що відвозив із винниці зібраний виноград, — щиро погладила Марію по обличчю своєю коструботою рукою:

— „Вони“ най прийдуть завтра вполудне до нас „на юшку“. Хіба що? Навіщо бо „їм“, — самітній, — в таку спеку моритися біля плити з обідом? Наші діти такі раді послухати про чужі краї. Так приходьте ж, чуєте? — й вона жартобливо погрозила Марії своїм товстим пальцем на випадок, коли б та почала відмовлятись.

А Мілєрка без церемоній „завішувалася“ на Маріїну руку й заговорила, ніби „нічого не трапилось“.

— Дивіться! Ось вам ґудзичок увірвався!... Саме такісенькі й у мене: чорні, шовкові... Купувала, як по сестрі Ружі жалобу носила. Зайдім до мене, я вам дам...

Стояли під Мілєрчиними ворітьми й у хвилі, коли вже мали увійти в подвіря, раптово бабчине обличчя набрало погірдливого виразу: в напрямі до них ішов вулицею, злегка коливаючись і розгойдуючи руками, Кацафірек. Кашкет — мав зсунений аж на потилицю. Помітив жінки і вдавав ще більш байдужого. Але Мілєрка знов узялася в боки й виступила трохи на хідник уперед, як войовничий півень, готовий до нападу. Кацафірек зирнув раз-два, обтер руку об полу одежі й, обминаючи стоячих великим каблуком на вулиці, ввічливо вклонився Марії, скинувши кашкет.

— „Jelimanek!“ — пробурмотіла Мілєрка беззмістовну догану, але вже без досади. Неокреслено відчула вона задовілля й зо своєї перемоги, і з того, що безхребетний „єліманек“ признав свою провину...

Марія була дуже втомлена й цілком сонна, коли пришивала до сукні Мілєрчин ґудзик, вирядивши зо

своєї хатини гостей. Бо сьогодні сусідська поміч у її еміґрантському господарстві перетворилась у якусь мало не „програмову вечірку“.

Довго сиділи „в садочку“, який творила одна темна туя, висока грушка та дві штамповані троянди й грядочки квіток, згадували та розповідали, про що хто знав або чував. Не було чого поспішати, бо ж завтра неділя! — а Мілєрка у кожного розбудила цілі хмари споминів.

Вишукуючи потрібний ґудзичок, вигорнула з коробки всі, які назбирала за ціле своє довге життя. Й по тих ґудзиках згадувала, немов ішла памяттю за дороговказами: коли, на якій сукні той чи інший ґудзик мала, і що замітнішого сталося, як ту сукню носила. Спогади звичайні, але сердешні, теплі й щирі. Вони цікавили й хвилювали. І тому так довго, до ночі не могли заспокоїтись Маріїні „товаришки з винниці“, і тому — в свою чергу — розворушили вони також і Марію.

Згрубілі з фізичної праці, непривичні до неї колись гарні й ніжні Маріїні пальці вперто смикали голку, а вона так само вперто не хотіла слухати невправленої швачки. І може тому, що рухи були автоматичні й однакові, — не перешкоджали вони думкам, що розмотувались, як пасма мякого, дбайливо зложеного й колись такого блискучого, а тепер уже вибліддого від часу, шовку спогадів.

— Ґудзички!... Для бабки Мілєрки, що все своє життя прожила в цьому тихому сельці, на горбі серед винниць та садів, — ті ґудзики — справді цілий музей і родинна ґалерія. Дорога скорбот і радощів минулого... А чи могла б вона, еміґрантка Марія, пригадати собі, які й коли мала ґудзики на своїх шатах?...

Зідхнула довгим зідханням, аж затримала віддих, пробігши блискавичною думкою по своєму минулому.

Яке повне, різнобарвне й різноманітне було її життя! Скільки було в ньому цікавого... А скільки було сподіванок на ще ліпше, на ще більше!... Де ж таки можна було б памятати про ґудзики?!.

А все ж таки чомусь несподівано виринув перед очима один взірець: матово-срібний з візерунком стилізованих лілей...

— Боже!... Як давно це було!...

Справді, такі ґудзики прикрашали колись подорожній Маріїн одяг. І з ним затертою пастеллю вязався спомин про примари блакитних гір, що ось потопають в імлі, подібній до блакитного кадильного диму...

Це — дорога до Салєрненської затоки... Сардинський, дрібний коник, як гірський „гуцул", тупотить твердими копитками, немов вибиває високими закаблуками такт тарантелі. Маленький візок — „кароцело" котиться весело, немов пустуючи, амальфітанським шляхом. Серпок місяця — прозорий і рожевий, як половинка розломаного браслету, що його кинула богиня в блакить. Обережним сяйвом він ледве-ледве торкається теплого моря, що й не потребує зовнішнього світла, бо ж сяє само з себе, з середини, з глибини, як щастя з переповненого серця, що своїм флюїдом схоплює все довкілля.

Дорога — образ Маріїного життя. Вона вється кривульками, то біжить якийсь час рівною надійною лінією, то нагло заломлюється за скелею й сливе повертається назад. Вона біжить над прірвами, продирається майже африканським краєвидом, де їжаками насторожилися велетенські кактуси, великі аґави наставили римські мечі своїх листків, а пальми віють, як віяла над головою.

Хто знає: певне є дороги й кращі від цієї... Але Марії ця видається одинока. Бо ж вона провадила

її до сподіваного щастя... Принаймні до того, що тоді видавалось єдино-можливе, одиноке повне щастя, оправдання всього існування...

Марія вже давно пришила подарований ґудзичок, але голка — все ще у неї в пальцях, забута за спогадом. Бо ж той спогад таки й справді ожив, ніби все те сталося вчора і — не знать, чи завтра не буде продовжатись. Бо ось Марія виразно чує пахощі цитринового гаю... Вони огортають собою те... минуле... щастя. Минуле... бо ж минула давня молодість, минуло й те далеке кохання. Вже давно нема й того, хто тоді був для неї осередком, віссю всесвіту... — „Спомяни його, Господи, у царстві своєму!" — заколивалось у повітрі фіялковою стьожкою, але в спогадах усе ще дзвенить гимн шлюбного свята... Тоді...

Вбога, чорна сукня випала з рук, постелилась біля її ніг і ніби накрила ті веселкові спогади чорним крилом. Минуле... закрите воно чорною покривкою, перекреслене великим чорним хрестом...

Лямпа кидала золотисте коло світла, що охоплювало світляним німбом Маріїну голову та її спомини... Задивилася на той світляний маленький кружок на столі й думала: от у ньому, от у цім яснім малесенькім колі й замкнулося все її щастя, а поза тією ясною плямою — тільки сутінки, тільки глибокі, темні й безпросвітні тіні сучасности... Бо ж там — убога дійсність: примусова чужина... посивіла голова... згрубілі руки... винниця з Кацафірком... праця без певности завтрішнього дня... без надії на просвіток... без близького серця... без... Ах, саме „без"...

І в ухах прозвучало мінорним акордом мелянхолійних арф:

„Tout le bien désormais qui me reste sur terre
Est fait d' incertitude et de renoncement"*.

* Pierre Camo.

„Все благо, що лишається мені віднині на землі, складається з непевности та резиґнації“...

Труснула ще не зовсім посивілою головою й відігнала примари. Отямилась.

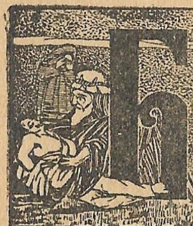
— І все це — тільки через оті ґудзики?...

Нехай, що були вони гарні, нехай, що були тоді потрібні, навіть необхідні... Але — ґудзики — тільки ґудзики!... Ніколи про них і не згадала б, якби не та Мілєрчина чорна горошинка...

Ех!... Скільки то переносить їх на собі, цих „ґудзиків життя“ одежа людського духа — тіло!...

ЧАЙКА

Лєгенда

ій стих. Жалобою ночі заслонило небо обличчя своє.

Нерозбірний пóклик, одиничний стогін, булькання ще не стужáвілої крови в перегризеній горлянці — раненими пташками пурхали й потопали в чорній темряві.

Немов у відповідь озивалося безсиле іржання мечем протятого коня, що співчуття шукав у людини. Страждання й смерть неминуча наблизили німу тварину до воїна, звуки, що вони оба видавали, злилися в акорд однієї спільної мови: мови болю й конання. Скалічені людські й звірячі тіла зрідка підкидались у останніх судорогах, шукаючи руки, що відчинила б брами у вічність.

З холодною нічною росою злинули на поле, що парувало кровю, Збирачі Душ.

Он, схиляється над нерухомими тілами небесний лицар — Михайло Архистратиг. Сяйливим ґрезéтом мерехтять над мерцями його перлово-промінні крила, подих ніжний підносить душі їхні над тілами й рівняє їх у небесні полки. З тих, що полягли за Віру святу, за славу Божу й Правду чисту, збирає Психопомпос Михайло — душі непорочні.

А з другого краю кривавого поля надпливає ясний Янгол Великої Ради. Той, що йому дано знати й важити вчинки людські, наміри й думки, в най-

глибших схованках серця людського скриті. Бліде обличчя Янгола. Сумні його темні очі. Сумніші за все сумне на світі; бо ж який це сум безмежний знати все приховане й вибачати?!...

Торкається він своїм крилом трупів безвладних і бере душі з тих, що вмерли за братів своїх, за їхнє щастя й волю, що вмерли з любови до інших. Бо ж любов — це певний ключ до брами райської.

Й іскра по іскрі світляними метеликами підносяться душі з землі ворогливої, — і радісно зникають у юрбі вже вибраних, вже визволених від страждань. Все більш і більш зростають лави нових „воїв небесних“. І сяйливим білим шляхом посуваються. Зоряним мостом безсмертя линуть вони з краю до краю темного неба.

Справедливий вибір Янголів Божих, бо ж здійснити справедливість послано їх на землю, на справедливість таку бідну...

Та не самі Янголи на полі бою. Он, у смузі сяйва, що легенько тремтить за небесними полями, обережно, крок за кроком поступає, раз-у-раз схиляючись над полем, ще Третій. Хоч і безмежною любовю повні очі його, таж не дано йому бачити глибин душі людської і правди всієї. Тому й збирає він душі всіх, хто страждав у боротьбі та бою, хто конав у стражданнях та безсиллю кривавім, хто зідхав та корчився в муках тіла й духа, покинутий усіма й байдужий для світу. І навіть тих, що вмерли, самі не знаючи, за що; і навіть тих, кому однаково було — чи жити, чи вмерти, — бо ж хворе, кволе серце мали вони в грудях своїх. Збирав він усі душі, які тільки мав силу підважити, які не стали надмірно важкі від гріхів своїх.

— „Більше милосердя Боже, як усі гріхи людські“ — говорив сам до себе. — „Йому належить Суд

і Відпущення“ — додавав далі і з намаганням великим підносив усе нові й нові рої душ Милосердий Самарянин, не питаючи поляглого, хто він, за що і ким убитий?

І очі його, повні любови, світилися надією, що ніяка душа не залишиться на тім полі жаху та страждань, куди з далеких просторів з-за темних заслон ночі імлою злітали, до неба звиваючись, молитви матерей, жінок, сиріт і старих батьків. Знав Добрий, що офіри їхні, вирікання й муки, понесені для вбитих, що матірня любов чиста й безкорисна, що кохання жіноче й привязаність діточа та батьківська дуже потягнуть додолу терези ваги Судді і певне переважать провини поляглих. Втішений, з ясним обличчям, з поглядом, повним віри, підводив голову свою Самарянин Милосердий до неба.

Небо відповіло на той погляд віри рожевим світанком. В блідому промінні досвітку вглядів Милосердий постать живу, повну несамовитої розпуки. Скиглила чайкою. Билась об землю — жива серед мертвих.

— Хто ти? Чого побиваєшся так гірко? — затримався над нею Милосердий і хутко хотів піднести душу вбитого, що лежав біля жінчиних ніг. Але ж була та душа така важка, що й не розігнувся над тілом тим Добрий. В тій хвилині надпливали Янголи-Збирачі.

— Син мій, син!... — застогнала постать жива. — Це син мій... загинув на віки.

— Не знає вічної смерти той, хто вмирає за Правду! — промовив Самарянин, намагаючись підважити душу.

— Він вирікся правди, він боював за зло, — прошепотіла мати.

— Так... Це гріх важкий... Таж і найважчий гріх

облегшує каяття. Напевно, бодай в останню, смертну хвилину, хоч блискавицею в думці бодай...

Мати махнула рукою...

— Таж принаймні хтось молився за нього ...Його брати? Ті, за кого пішов він сюди вмирати? — трохи випростався Добрий.

— Давно і назавжди вирікся він братів своїх. Більший ворог був він їм, як вороги-чужинці. Яничаром був він...

Архистратиг втопив промінні очі свої в простір. Янгол Великої Ради зблід ще дужче.

Але ж Милосердий Самарянин усе ще шукав порятунку для вбогої душі:

— Таж смерть... смерть у бою приняв він від руки чужої...

— Ні, отче! Зо страху перед карою він сам заподіяв її собі...

Тяжко, тяжко зідхнув Милосердий.

— Таж ти молилась за нього... Молись, молись!... Вимоли йому прощення...

— Не можливо: він глузував і кляв молитви й прощення...

— А ти вір, ти молись, — слабнучим голосом промовив Самарянин, і ще дужче зігнувся над тягарем, що гнув його до землі. — З усіх молитов молитва матірня...

— Отче! — Заридала постать, — він прокляв мене, матір свою...

І випала з рук Милосердого душа, що її намагався він піднести.

Тиша, сумніша за смерть, впала на поле криваве. З потьмарених очей матері котились потоком сльоза за сльозою — й повстало на полі тім „морське око“ — глибоке-глибоке, без дна, як жаль матері...

А з того озера загучав-заплакав буйний потік і поплив, змиваючи кров із поля бою.

Звів очі свої Милосердий на Янголів Божих і побачив: Архистратиг вийняв із піхви свій вогненний меч і доткнувся до грішного трупа. Спалахнуло тіло синім, зловісним огником і враз спалив той огонь не тільки тіло вояка, але ж і невийняту з нього душу. За мить лежала там тільки купка сивого попелу. Махнув крилом Янгол Ради й здув той попіл у потік, що гучав, випливаючи з „морського ока“. Понісся попіл той по полю, а де затримувались його часточки, виростав очерет і осот, довкола ж повставало болото й мочар.

— Бідна ти, бідна! — звернувся до матері Милосердий. — Людський жаль буде занадто гострий і занадто нестерпний для тебе. — І подивився він із проханням у очах на Янгола Доброї Ради.

І торкнувся Янгол Ради бідної матері своїм крилом. Вмить зменшилась вона, промовила шовковим шелестом і заскиглила над болотами, мочарами й трясовинням сумна Чайка...

А крізь зеленаве проміння світанку, з-за ланів, з-за лісів, з-за гір осяяних, усміхнених, що обіцювали радощі прийдешнього дня, легенький вітрець заніс ледве-ледве чутне зідхання Землі:

— „Ой, біда, біда чайці-небозі“...

ЗМІСТ

На бездоріжжі 1
Стіна 20
Мати 33
Християнин 45
Молитовник 56
Покута 75
Вітраж 94
Майовий акорд 102
Спокуса 108
Центуріон 115
Дідусь 119
Зустріч 130
Девята 140
Гудзики 169
Чайка 177

